

Aportacions al coneixement de la seca ibèrica de *śikaŗa* i de l'origen del topònim Segarra¹

En aquest treball duem a terme l'estudi de tres monedes, una d'elles inèdita, de la seca ibèrica de *śikaŗa*. Completem el treball amb una anàlisi iconogràfica i epigràfica i amb un breu estudi de l'evolució històrica de la denominació que donarà nom a l'actual comarca catalana de la Segarra.

Paraules clau: *śikaŗa*, seca ibèrica, Segarra, moneda ibèrica, *iltirkesken*.

In this paper we study three coins, one of them unpublished, of the Iberian mint of *śikaŗa*. We complete the work by analyzing the iconography, the inscriptions, and the historical evolution of the name which will name the current Catalan region of Segarra.

Key words: *śikaŗa*, Iberian mint, Segarra, Iberian coin, *iltirkesken*.

Introducció

Al principi de l'any 2010 l'Associació Cultural l'Espitllera i la Fundació Jordi Cases i Llebot, ambdues radicades a la comarca de la Segarra, tingueren coneixement de la subhasta imminent d'una moneda atribuïda a la seca ibèrica de *śikaŗa*. Totes dues associacions van decidir tractar d'adquirir-la conjuntament tot valorant diverses circumstàncies, entre elles que es tractés d'una moneda extraordinàriament singular, que la inscripció que incorpora en el camp epigràfic pogués constituir la versió més antiga de la denominació actual de la comarca catalana de la Segarra o que tots els indicis assenyalessin que el seu lloc d'encunyació podia trobar-se dins dels límits de la Segarra

1. Aquest treball s'emmarca en el projecte HAR2011-28142 del GRAP (Grup de Recerca en Arqueologia Protohistòrica. Universitat de Barcelona), finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación, i en el SGR2009-243 del GRAP, de la Generalitat de Catalunya. No hauria estat possible sense l'adquisició i cessió temporal de la moneda de *śikaŗa* per part de l'Associació Cultural Fòrum l'Espitllera i la Fundació Jordi Cases i Llebot als autors. Volem agrair a totes dues associacions les facilitats que ens han proporcionat en tot moment per a poder realitzar aquest treball. De manera especial, volem agrair també la col·laboració imprescindible en moments diversos de l'estudi de R. Álvarez, M. Campo, M. Clua, E. Domingo, L. Guerrero, J. Moya, J. Oliva, E. Subirà i L. Villaronga.

històrica. L'objectiu inicial fou tractar de treure la peça d'un àmbit de circulació estrictament privat per tal de fomentar el seu estudi i cedir-la posteriorment a una institució museística, tot permetent d'aquesta forma que, adientment presentada, tothom en pogués gaudir.

Tot i que la subhasta es va retardar més del que hom preveia inicialment, al llarg del mes de març del 2011 les associacions van aconseguir el seu objectiu d'adquirir la moneda. A continuació, i a banda d'encetar el procés de negociació amb les institucions museístiques segarrenques per tal d'efectuar-ne una cessió, van considerar convenient que es dugués a terme el seu estudi científic, encàrrec del qual els signants d'aquest article en som dipositaris.

En aquest treball incloem tant l'estudi d'aquesta moneda inèdita com també la revisió dels altres dos exemplars coneguts fins ara de la mateixa seca i que es troben actualment en mans de col·leccionistes privats. Això dona peu a tractar de contextualitzar millor la seca de *śikaŗa* en el conjunt de les seques ibèriques catalanes i a tractar qüestions relacionades amb la iconografia present a les monedes i amb el possible topònim inscrit a la llegenda i la seva eventual evolució històrica. Amb tot, no aspirem a definir íntegrament les eventuais característiques de la seca, tasca que la migradesa de la mostra disponible fa inviable ara com ara.

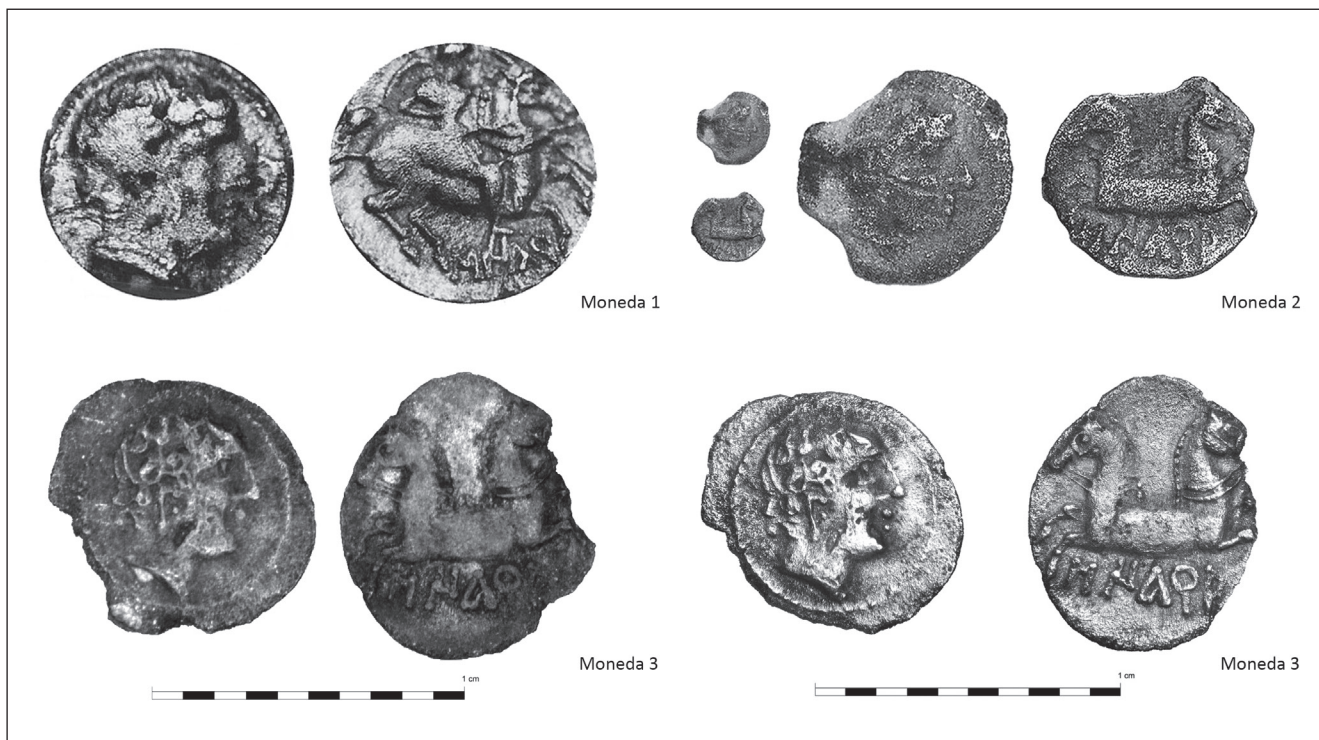

Fig. 1. Monedes de la seca de *sikaŕa*: moneda 1: *Tritetartemorion* (segons Guerrero 1993); moneda 2: *Tetartemorion* (segons Herrero 2006); moneda 3: *Tetartemorion*. Abans de la restauració (segons Aureo 2011); moneda 3: *Tetartemorion*. Després de la restauració.

Inventari, descripció i classificació

Moneda 1. *Divisor de sikaŕa*. *Tritetartemorion* (fig. 1)

Anvers: Cap masculí (?) imberbe, mirant a la dreta, amb collar de punts. Davant dofí, darrere signes indeterminats. Encerclat per una gràfila de punts. Encuny amb defectes: presenta línies incises i una petita llacuna que dificulten la lectura d'algun element de la iconografia.

Revers: Genet amb escut rodó a l'esquena. És possible que dugui casc, malgrat que la baixa qualitat de la imatge impedeix confirmar-ho. És també possible que el genet portés una llança a la mà, però en aquest cas ni la qualitat de la imatge ni l'estat de conservació de la moneda, força degradada, ajuden a concretar-ho. A l'exerg, entre les potes del davant i del darrere, llegenda en signari ibèric nord-oriental: *sikaŕa* (el darrer símbol, entre les dues potes davanteres). Com en l'anvers, encuny amb defectes: també presenta línies incises i una petita llacuna que dificulten la lectura d'algun element de la iconografia.

Metall: Ag

Pes: 0,45 g (segons publicacions)

Mòdul màxim: 10 mm (segons publicacions)

Gruix: Desconegut

Direcció d'encunys: Desconeguda

Ref. bibl.: Guerrero 1993: 43-44; CNHAAA: 513, núm. 31A; Aureo 1997: 1264; Villaronga 1998: 165, làm. XL, 606; Crusafont 2009: 150, núm. 653.

Comentaris: Col·lecció privada. Aquesta moneda és coneguda des de l'any 1993, quan A. Guerrero (1993) publicà un breu estudi on assenyala que la peça fou trobada en l'àmbit geogràfic de la comarca catalana de la Segarra. Posteriorment hem tingut coneixement que el lloc concret on fou recuperada es troba situat a la rodalia de Guissona, en un turó indeterminat.² Malgrat que genèrica, Guerrero realitzà una bona aproximació a la problemàtica, fent una interessant proposta de lectura de la llegenda i relacionant encertadament la moneda amb l'àmbit metrològic de la dracma. Poc després d'aquesta publicació la moneda fou estudiada per L. Villaronga (CNHAAA: 513, núm. 31A; Villaronga 1998: 165, làm. XL, 606).³ L'any 1997 fou subhastada per Aureo&Calicó (Aureo 1997: 1264) i passà a formar part d'una col·lecció privada. L'any 2009 fou novament publicada (Crusafont 2009: 150, núm. 653), sense cap aportació nova.

La interpretació iconogràfica del revers és complexa a causa de les dificultats de lectura que planteja el deficient estat de conservació i, probablement, de la utilització d'un encuny amb defectes. En algunes publicacions els autors hi identifiquen un genet amb palma (Guerrero 1993: 43; Aureo 2011) mentre que d'altres hi veuen un genet amb llança i escut rodó a l'esquena (CNHAAA: 513, núm. 31A; Aureo 1997: 1264; Villaronga 1998: 165, làm. XL, 606; Crusafont 2009: 150, núm. 653). Al nostre parer resulta evident

2. Informació oral facilitada pel fill d'A. Guerrero, el Dr. L. Guerrero, a qui volem agrair la seva col·laboració i amabilitat.

3. Les dades mètriques procedeixen d'aquestes publicacions.

SECA DE <i>sikaŕa</i>							
Ordre	Localització	Referències	Metall	Mòdul	Pes	Gruix	Eixos
Divisor. Tritartemorion							
1	Col.l. particular	Guerrero 1993: 43-44 CNHAAA, p. 513, 31A	Ag	10 mm	0,45 g	Desc.	Desc.
Divisor. Tetartemorion							
2	Col.l. particular	Herrero 2006: lot 99 Crusafont 2009: 150, 654	Ag	8 mm	0,18 g	Desc.	Desc.
3	Museu Comarcal de la Segarra-Cervera (cedida per AC l'Espitllera i F. J. Cases i Llebot)	Aureo 2011: n. 25	Ag	8,5 mm	0,19 g	2 mm	2 h.

la representació de l'escut rodó a l'esquena del genet i cal descartar l'existència de la palma, però algun petit indici aconsella no descartar del tot l'existència d'una llança.

El metall i el pes semblen coherents amb les propostes de classificació realitzades fins ara (Guerrero 1993: 43-44; CNHAAA: 513, núm. 31A; Aureo 1997: 1264; Villaronga 1998: 165, làm. XL, 606; Crusafont 2009: 150, núm. 653), bona part de les quals defensen que es tracta d'un *tritartemorion*, un divisor de la dracma. Es tractaria, doncs, d'una moneda ibèrica que segueix la metrologia del sistema monetari grec basat en la dracma.

Moneda 2. Divisor de *sikaŕa*. Tetartemorion (fig. 1)

Anvers: Cap d'estil ibèric mirant a la dreta, possiblement baronívol malgrat que resulta difícil d'esbrinar-ho atesa la degradació de la peça —Crusafont (2009: 150, núm. 654), per exemple, creu identificar-hi un cap femení. En la part inferior del coll sembla insinuar-se un filet en relleu que podria correspondre a les restes de la representació d'un collar. Tota la figura resta encerclada per una gràfila.

Revers: Dues pròtomes de cavall amb les potes aixecades, mirant en direccions oposades i unides pel tronc. Hi observem amb força detall aspectes com la cabeçada, les regnes o el crin. A l'exerg, entre les potes, inscripció en signari ibèric nord-oriental: *sikaŕa*. Hi apreciem les restes, molt degradades, del que podria haver estat una gràfila.

Metall: Ag

Pes: 0,18 g (segons Herrero 2006 i Crusafont 2009)

Mòdul màxim: 8 mm (segons Crusafont 2009)

Gruix: Desconegut

Direcció d'encunys: Desconeguda

Ref. bibl.: Herrero 2006: lot 99; Crusafont 2009: 150, núm. 654.

Comentaris: Aquesta moneda fou subhastada el 15 de novembre de 2006 per Numismàtica Herrero a Madrid. Actualment forma part d'una col·lecció privada. Es desconeix el lloc de la troballa. Presenta una certa pèrdua del suport però, amb tot, el metall i el pes semblen coherents amb les propostes de classificació realitzades fins ara (Herrero 2006: lot 99; Crusafont 2009: 150, núm. 654) i que defensen que es tracta d'un *tetartemorion*, un divisor de la dracma.

Moneda 3. Divisor de *sikaŕa*. Tetartemorion (fig. 1)

Anvers: Cap masculí imberbe, d'estil ibèric, mirant a la dreta. En la part inferior del coll sembla insinuar-se un filet en relleu, molt degradat, que podria correspondre a les restes de la representació d'un collar, un torques o el plec d'un vestit. Tota la figura resta encerclada per una gràfila de punts.

Revers: Dues pròtomes de cavall amb les potes aixecades, mirant en direccions oposades i unides pel tronc. Hi observem amb força detall aspectes com la cabeçada, les regnes o el crin. A l'exerg, entre les potes, llegenda en signari ibèric nord-oriental: *sikaŕa*. En l'extrem inferior hi apreciem les restes, molt degradades, del que podria haver estat una gràfila.

Metall: Ag

Pes: 0,19 g

Mòdul màxim: 8,5 mm (mòdul de la gràfila en anvers: 6,5 mm)

Gruix: 2 mm

Direcció d'encunys: 2 h

Ref. bibl.: Aureo 2011: núm. 25. Inèdita.

Comentaris: Moneda inèdita, adquirida en subhasta pública per l'Associació Cultural l'Espitllera i la Fundació Jordi Cases i Llebot el març del 2011. Dipositada, amb caràcter de cessió temporal, al Museu Comarcal de la Segarra-Cervera. No disposem de dades concloents quant al lloc exacte de la troballa,

malgrat que les notícies de caràcter oral disponibles apunten, amb força versemblança, al terme municipal de Biosca (la Segarra). La falta de context arqueològic dificulta la seva datació i adscripció. Amb tot, les característiques bàsiques de metall i pes l'apropen significativament a l'àmbit metrològic dels divisors de plata ibèrics fonamentats en la dracma, i permeten classificar-la com un *tetartemorion*. Aquestes circumstàncies situarien la moneda en el moment de les emissions iberorepublicanes, i més concretament entre els darrers anys del segle III ane i els primers del II ane.⁴

Estudi epigràfic⁵

La llegenda⁶ de les tres monedes és la mateixa i consta de cinc signes pertanyents a l'escriptura ibèrica nord-oriental. Les variants de signes identificades sense dubtes a tots tres exemplars són **ś1**, **il**, **ka1**, **ř5** i **a3**, segons la classificació d'Untermann (1990) a MLH III, tot i que l'escassa qualitat de la major part de les fotografies publicades de la moneda 1 podria fer dubtar del darrer signe.⁷ En aquesta moneda la inscripció està clarament completa, però presenta la particularitat de tenir la llegenda partida: els quatre primers signes apareixen en la posició habitual de les llegendes entre les potes del cavall, mentre que el cinquè signe apareix a l'espai que hi ha entre les potes davanteres i el cap (fig. 1). En la moneda 2 la inscripció apareix més desgastada que en els altres dos exemplars, però s'hi identifica clarament la mateixa llegenda i l'espai exempt a la dreta confirma que la inscripció està completa per la dreta (fig. 1). En la moneda 3 la inscripció també es pot considerar completa tant per la dreta com per l'esquerra, atès que a l'esquerra el primer signe apareix a continuació

4. Amb la problemàtica que representa un grau tan alt d'imprecisió en un període històric tan complex i divers, tal com ha apuntat, entre d'altres, Pérez Almoquera (2001-2002: 248).

5. En aquest apartat els textos en escriptura ibèrica dual s'indiquen en negreta cursiva, mentre que els textos que no són duals s'indiquen en negreta rodona.

6. De Hoz (1995, 320) ha proposat que una dracma partida (CNHAAA 4.31) (Villaronga 1998: 135, grup 11-27, lám. XXXVII, núm. 492) de lectura **ĵkaŕa** o **ĵkaŕki** podria contenir aquesta mateixa llegenda. En realitat, però, aquest fragment ha de relacionar-se preferentment amb un altre exemplar sencer, de llegenda llegida **askaŕki** per Villaronga (1998: 135, grup 11-27, lám. XXXVII, n. 491), però que probablement caldria llegir **biskargi** segons Faria (1996, 177), que plausiblement correspondria al topònim Βισκαργίς (Ptol.II.6.63), i amb el qual els tipus d'anvers (cap femení a dreta sense dofí darrere) i de revers (Pegàs a la dreta amb cap modificat) són completament coherents. En canvi, aquests tipus s'allunyen completament dels que fins ara es coneixen de **sikaŕa**.

7. Alguns investigadors l'han interpretat com un signe **a3** i altres com un signe **bi3**, dels quals algunes variants només es diferencien pel fet que en el signe **bi3** el traç semicircular no arriba a tancar-se en la seva part inferior sobre el traç vertical. Així doncs, per alguns investigadors tant **sikaŕa** com **sikaŕbi** serien lectures possibles (CNHAAA: 513; Villaronga 1998: 165, lám. XL, 606; Pérez Almoquera 2001-2002: 251; 2008: 57). Altres prefereixen **sikaŕa** (Guerrero 1993: 43; Almagro 1995: 255; Faria 1997: 110; Silgo 2000: 514; Ferrer i Jané 2005: 971, nota 69). Mentre que d'altres prefereixen **sikaŕbi** (Faria 1994: 53; Aureo 1997: 1264; Rodríguez Ramos 2002: 254 i 267). També s'han proposat les lectures **sikaŕ+** (Hoz 1995: 320) i **sikaŕ** (Moncunill 2007: 283).

d'una de les potes del cavall, mentre que a la dreta hi ha espai exempt suficient per confirmar que la inscripció està sencera. Aquest espai era clarament visible a la primera fotografia disponible, però ja havia desaparegut en el moment d'adquisició de la peça per subhasta, quan es constata una petita pèrdua de part del suport, tal com es pot apreciar a la segona imatge (fig. 1).

La lectura d'aquesta llegenda pot variar lleugerament en funció que es consideri que la inscripció és dual o no (Ferrer i Jané 2005). En el signari ibèric nord-oriental dual els sil·labogrames velars i dentals presenten dues variants, on les que presenten un traç addicional representen les sordes (/ka/ per exemple) i les que no el presenten representen les sonores (/ga/ per exemple). En inscripcions curtes no és fàcil determinar si s'està usant el signari dual, atès que com més curta sigui una inscripció, menys probable és que hi aparegui una dualitat explícita, que és la prova que certifica la dualitat de la inscripció, tot i que l'absència de dualitats explícites tampoc no prova en inscripcions curtes que la inscripció no sigui dual. Les inscripcions duals són hegemòniques entre les inscripcions més antigues dels segles IV i III ane i pràcticament desapareixen entre les més modernes dels segles II i I ane, com seria el cas dels bronzes i denaris ibèrics, però les dracmes d'imitació emporitana se situen cronològicament al final del segle III ane, és a dir, són les monedes on més plausible seria trobar-hi una inscripció dual. Tot i això, hi ha algunes llegendes d'aquest grup en què la presència d'inconsistències fa pensar que molt probablement no s'usa el sistema dual (Ferrer i Jané 2005: 971, nota 69). En el cas d'aquesta llegenda, no és possible determinar amb seguretat si la inscripció és dual o no, per això s'exploren ambdues possibilitats.

Si la inscripció no fos dual, la lectura d'aquesta llegenda seria **sikaŕa**, atès que en aquest tipus de signari no es distingeixen grafemàticament les oclusives velars i dentals sordes (**ka**) de les sonores (**ga**) i tradicionalment es transcriuen els sil·labogrames oclusius velars i dentals com a sords (**ka**) de forma arbitrària. Alternativament, la lectura d'aquesta llegenda podria ser **śigaŕa** tot mantenint la hipòtesi que la inscripció no fos dual si atenem al fet que en alguns casos podem disposar d'alguna informació externa per tal de prendre partit entre sorda i sonora. Seria el cas d'aquesta llegenda, on es podria prendre partit per la sonora si s'accepta com a plausible la relació amb el posterior topònim llatinitzat de *Sigarra* tal com han proposat ja diversos investigadors (Guerrero 1993: 43; Faria 1997: 110; Villaronga 1998, 190; Silgo 2000: 514; Pérez Almoquera 2001-2002: 251; Ferrer i Jané 2005: 971, nota 69). Aquest topònim el trobem en dues referències. La primera, la menció que fa Ptolomeu (II, 6, 63) d'una suposada *Sigarra* ilercavona. La segona, en un parell de referències en sengles inscripcions llatines (Pons 1980; Castellà *et al.* 1986; Pera 1994: 323) trobades a Prats del Rei (Anoia) que esmenten el municipi romà la denominació del qual amb el pas del temps acabaria identificant la comarca de la Segarra: SIGARRENS(*is*) (IRCAT I, 19 = CIL II, 4479) i SEGARRENSIS (IRCAT I, 18). A favor de la plausibilitat de la relació entre **śigaŕa**

i SIGARRA cal dir que no hi ha consens entre els especialistes per establir quina seria l'oposició que distingiria *ś* de *s* (Correa 1994: 276; Velaza 1996: 41; Silgo 2000: 521; Ballester 2001: 296; Hoz 2004: 85; Rodríguez Ramos 2004: 323), però ambdues es troben transcrits per *S* en els paral·lels llatins, per exemple en el cas de *ś*: *śaitabi* / SAETABIS. Tampoc no hi ha consens per establir quina seria l'oposició que distingiria *ř* de *r* (Correa 1994: 273; Quintanilla 1998: 237; Ballester 2001: 295; Rodríguez Ramos 2003: 342; Ferrer i Jané 2010: 102), tot i que quasi sempre que els paral·lels llatins contenen la vibrant múltiple, el signe ibèric usat és *ř*, com per exemple en el cas de *tařakon* / TARRACO.

Si la inscripció fos dual, la lectura d'aquesta llegenda seria directament *śigaŕa*, atès que la variant de signe *ka* usada és la variant simple, és a dir amb un sol traç, que en el signari dual correspon a la sonora. De forma més precisa, també seria possible llegir-hi *śigaŕa* si s'accepta la recent proposta de nova dualitat de la vibrant d'un de nosaltres (Ferrer i Jané 2010: 101), que explicaria el comportament ambigu de *ř* en els paral·lels llatins i on l'ús de la variant no marcada en aquesta llegenda indicaria que la vibrant s'hauria d'interpretar com a múltiple <RR>.

Pel que fa a la interpretació de la llegenda *sikaŕa*, un cop acceptada la relació amb el topònim de les fonts antigues, és obvia la seva interpretació també com a topònim, que per altra banda és el tipus d'element més freqüent a les llegendes monetàries. Tot i així, es pot explorar la seva estructura interna per intentar esbrinar quina és la llengua que l'ha originat.

Des del punt de vista ibèric una primera alternativa de segmentació seria pensar en una composició de *śike* + *aŕa(n)*. L'element *śike* (Faria 1994: 53; Rodríguez Ramos 2002: 254 i 267) és un formant antropònimic que només s'ha identificat un cop al probable antropònim *eteśike* (E.1.124), en una ceràmica d'Azaïla (Terol). Alternativament, es podria intentar identificar-hi el formant *śike* (Rodríguez Ramos 2002: 267), més freqüent que *śike*, però amb el problema del canvi de sibilant. L'element final *aŕa* podria ser una variant del formant *ařan* que s'identifica en un dels noms dels cavallers de la *Turma Salluitana* ARRANES (TS), al probable antropònim *ařamtař* en una inscripció rupestre (Panosa 2001: 515; Ferrer i Jané 2005: 136 nota 16; Campmajó i Ferrer 2010b, 260) de Bolvir (Cerdanya) o a l'antropònim *ařanko* (Faria 1995: 79) d'un plat de peix (Velaza 1991: 115; Panosa 1993: 203) de Sant Boi de Llobregat (Baix Llobregat). En tot cas el problema de la nasal i la posició intercanviada dels possibles elements formatius respecte dels casos coneguts són dades contràries a aquesta hipòtesi. Una proposta alternativa en el camp ibèric és la de Faria (2008: 87) que analitza *śigaŕa* com *śigař* + *a*, tot posant-ho en relació amb d'altres topònims en els quals suposadament s'hi identificaria un morf *-a* final. En contra d'aquesta hipòtesi cal indicar que el suposat morf *-a* dista d'estar clar i que no existeix en ibèric cap altre paral·lel per a *śigař* que avaluï la seva anàlisi per separat.

Alternativament a la interpretació ibèrica de la llegenda, García Alonso (2005: 238) en un article en el qual analitza la possible indoeuropeïtat dels topò-

nims i etnònims ibèrics del nord-est de la península Ibèrica, explora la possibilitat que aquest topònim fos una forma composta per la coneguda forma cèltica **segh-* present a multitud de topònims celtibèrics i un sufix que a aquest autor li recorda al basc. El mateix autor no es mostra, però, gaire convençut i conclou que probablement es tracta d'un topònim no indoeuropeu que comparteix arrel amb l'hidrònim *Sicoris* (riu Segre). També Rodríguez Ramos (2001, 28 nota 25) ha explorat molt de passada el possible origen indoeuropeu de l'hidrònim Segarra, denominació d'un riu de les proximitats de Castelló de la Plana (Meyer 2009-1925:539) que aquest autor relaciona amb la *sigarra* ilercaona de Ptolemeu, i d'altres hidrònims similars com *Sicoris* (riu Segre) o *Sicanus* (riu Xúquer), veient possible que tots aquests hidrònims compartissin l'arrel indoeuropea **seikʷ*, amb significat de 'fluir'. Alternativament a la interpretació ibèrica de *śike*, altres autors (Beltrán *et al.* 1996: 153) (Wodko 2000: 333) han proposat identificar-lo com a celtibèric amb una base **sik* o **sig*, que es podria documentar entre d'altres a *śikeia*, un antropònim femení present en el tercer bronze de Botorrita, i als antropònims masculins SICE (CIL II, 2737) i SIGERVS (CIL II, 2752). Cal recordar, finalment, la interpretació tradicional d'aquest topònim des del basc, assumida per Coromines (*OnCat*, VII, 77) que el fa venir del basc comú *sagarr* - 'poma'.

Com a conclusió de l'estudi de la llegenda es desprèn que els dubtes de lectura del darrer signe expressats en la major part d'estudis realitzats fins ara sobre aquesta llegenda no tenien fonament i que per tant la lectura correcta seria *sikaŕa* o *śigaŕa*, si es tractés d'una inscripció no dual, o estrictament *śigaŕa* si es tractés d'una inscripció dual. En qualsevol cas, no hi ha cap problema epigràfic que impedeixi l'equivalència d'aquesta llegenda monetària ibèrica del segle III ane amb el posterior topònim llatinitzat *Sigarra*, ja sigui el que recull Ptolemeu o el de les inscripcions romanes dels Prats de Rei (que, en tot cas, podrien fer referència a la mateixa localitat), i que en darrer terme cal acceptar que donen lloc al topònim que identifica avui dia la comarca catalana de la Segarra. Tot i la pertinença del topònim a l'àmbit ibèric, el coneixement actual de la llengua ibèrica no és suficient per identificar amb claredat els elements que el podrien estar formant i menys encara el seu significat original. Les interpretacions alternatives des de les llengües indoeuropees o del basc, tot i que poden oferir alternatives amb significats concrets, no es poden considerar suficientment fonamentades.

Estudi iconogràfic i iconològic

Totes tres monedes presenten en l'anvers el mateix motiu: un cap baronívol d'estil ibèric mirant a la dreta, motiu que amb lleugeres variacions és comú a bona part de les monedes ibèriques. En el nostre cas el bust va adornat amb un collaret de punts. Hom admet, paral·lelitzant amb el que succeeix al món hel·lenístic, que si més no una part dels bustos representats a les monedes ibèriques podria correspondre a la imatge de divinitats (per exemple, la versió ibèrica d'*Herakles* o de *Melkart*). Malgrat això, no és possible generalitzar

la interpretació a tot el conjunt, i tampoc no podem identificar en quins casos realment això fou així i en quins altres aquests caps estan representant quelcom diferent, com per exemple magistrats, cabdills, etc. En darrer terme, hom ha proposat també que es tracti d'un símbol que canvià de significat amb el pas del temps, representant originalment una mena de divinitat tutelar de la població que posteriorment hauria evolucionat fins a representar l'autoritat responsable de l'encunyació, revestida potser d'una aura o poder diví (Almagro-Gorbea 1995: 240-242; 1995b: 53-57). Atès que el símbol apareix des de bon principi, hom ha proposat que pugui tenir l'origen en les encunyacions bàrquides peninsulars (Almagro-Gorbea 1995: 237).

El revers, en canvi, és diferent en funció del pes de la moneda. La moneda 1 (fig. 1), divisor major de la seca, presenta en el revers la representació d'un cavall amb genet mirant a la dreta. El genet du un escut rodó a l'esquena i, possiblement, un casc i una llança, malgrat que els pocs indicis existents resulten força dubtosos. El genet, amb variants (amb palma, amb llança...), fou un dels motius més característics de les encunyacions tant en el món ibèric com en el celtibèric i el seu origen és incert. Llorens (1998: 53-54) fa un resum de les diverses propostes i arguments en relació amb aquesta complexa qüestió, les quals es concreten en diverses possibilitats: que el seu origen estigui relacionat amb el mite dels Dioscurs, que representi, en el cas del genet que du palma, la figura del cavaller triomfant, o bé que tingui un significat més autòcton i representi una idealització d'un guerrer ibèric, d'un personatge mític o d'un membre de l'aristocràcia eqüestre.

Aquest motiu, així com les característiques mètriques, apropen la moneda 1 a les emissions d'*iltirkesalir*.⁸ Efectivament, i deixant a banda l'òbvia diferència de les llegendes, tant la dracma com un dels divisors d'aquesta darrera seca presenten motius similars a la nostra moneda 1 en anvers i revers: cap masculí mirant a la dreta en el primer cas i genet amb escut rodó a l'esquena, llança i casc en el segon (fig. 2, a). Per a Villaronga aquest tipus té el seu origen en una imitació de les estateres de Tàrent (Villaronga 1979; 1986; 1998: 112 i 142) (*vide* apartat següent) (fig. 2, b), valoració que si fos certa, vistes les circumstàncies, s'hauria de projectar de manera similar a aquest divisor de *sikaŕa*. Alguns autors han posat en relació aquest fenomen de la imitació de models procedents de monedes sud-itàliques i/o sicilianes amb la presència de mercenaris ibèrics a la zona durant el segle III a.n.e., els quals coneixerien aquestes monedes i haurien importat els tipus en retornar a la península.⁹ Potser,

Fig. 2. a: dracma d'*iltirkesalir* (segons Villaronga 1998); b: estatera de Tàrent.

però, podríem estar davant del treball de gravadors més o menys itinerants que disposarien d'un catàleg de models per a la realització de nous encunys i oferirien la seva feina a les elits responsables de les emissions. Sigui com sigui, l'aspecte mètric i formal, i de manera molt especial el fet singular que el genet present en el revers de la moneda 1 incorpori un escut a l'esquena, són circumstàncies que apropen indubtablement aquest exemplar (i per tant la seca de *sikaŕa*) a les seques d'*iltirkesalir* i de Tàrent, i que la distancien en canvi de les produccions monetàries ibèriques posteriors amb revers de genet.

Convé indicar igualment que altres autors han expressat el seu desacord amb la proposta de Villaronga de relacionar les monedes d'*iltirkesalir* amb les de Tàrent. La seva reflexió crítica es fonamenta especialment en una anàlisi formal dels dos tipus de cavall amb genet reflectits a una i altra moneda. Apunten que si bé a primer cop d'ull sembla existir certa influència, les diferències són en realitat molt notables, i que si existeix relació aquesta degué concretar-se, en tot cas, "a través de tercers", apuntant que aquesta influència provindria dels denaris romans (García, Montañés 2007: 43-45 i 48).¹⁰ Malgrat que aquests autors han fonamentat el seu argumentari contrari a l'acceptació del genet de les monedes de Tàrent com a referent del

8. La llegenda *iltirkesalir* està composta pel topònim *iltirke* que seria la base sobre la que es construeixen els etnònims *Ιερρετες* (Ptol.II.3.17) i *Ιερρκουες* (Ptol.II.6.63) de les fonts antigues, i l'element *salir* que només apareix a les monedes de plata, on podria estar identificant la unitat de plata, i a les làmines de plom, on s'integra en expressions metrològiques en funció compatible d'element quantificat (Ferrer i Jané 2007; 2012 e.p.). Aquesta seca és la mateixa que emet monedes de bronze amb les llegendes *iltirke*, *iltirkes* i *iltirkesken*.

9. Circumstància potser relacionada amb la problemàtica de les monedes sicilianes amb llegenda HISPANORUM i tipus de genet amb llança (Domínguez 1997: 170).

10. Entre les diverses diferències que aquests autors esmenten (el tipus tarentí reflecteix un genet nu, amb un tipus de casc diferent del d'*iltirkesalir*, amb una posició de la llança diferent, tractament de la cua del cavall, etc.) destaca especialment la qüestió de l'escut. En el cas del revers de Tàrent el genet du clarament un escut rodó a l'esquena. En canvi, García i Montañés defensen que el genet d'*iltirkesalir* du un escut oblong, ja que en una lectura més detallada de la imatge creuen identificar-hi aquesta circumstància. Hem de dir que en un estudi similar de la moneda 1 de *sikaŕa*, al nostre parer sembla prou clara la identificació de l'escut que du el genet com un escut de tipus rodó, i no pas oblong.

de les ibèriques en una semblança limitada entre tots dos motius, cal dir que aquest fet no hauria de resultar, en principi, tan estrany. Així, per exemple, M. Campo demostrà que els gravadors emporitans feren servir iconografies amb referents clars en altres punts de la Mediterrània, però moltes vegades no realitzaren còpies exactes dels prototipus sinó versions més o menys aproximades de l'original (Campo 2003: 36). Potser els "terceros" que esmenten García y Montañés podrien ser, doncs, eventuals gravadors que, oferint el seu treball a les elits ibèriques, efectuessin una versió més o menys aproximada del motiu tarentí.

Pel que fa a les monedes 2 i 3 (fig. 1), en el revers hi trobem la representació de dues pròtomes de cavall amb les potes aixecades en actitud de galopar, mirant en direccions oposades i unides pel tronc. No hem localitzat paral·lels iconogràfics d'aquest motiu en altres emissions ibèriques coetànies o posteriors. Hem de considerar, doncs, que en aquest context cultural es tracta d'un tipus particular, propi exclusivament dels divisors menors d'aquesta seca.

La utilització de la pròtoma única de cavall (de mig cos, o tan sols des del coll) o del cavall de cos sencer (amb múltiples variants: estàtic, al galop, amb o sense regnes, etc.) és relativament abundant en la numismàtica antiga. Tots dos tipus bàsics es documenten en emissions de diversos contextos culturals i diverses cronologies. Així, sense ànim d'exhaustivi-

tat i exposant tan sols alguns exemples, trobem el símbol del cap de cavall en algunes emissions d'*Arse-Saguntum*, utilitzat en un bon nombre de monedes de plata (divisors de la dracma) corresponents al primer període d'encunyació d'aquesta seca (Llorens, Ripollès 2003: 73). La moneda cartaginesa, tan propera cronològicament i geogràfica a les primeres emissions ibèriques, també incorporà abundantament el motiu del cavall, i el mateix es pot dir d'algunes emissions gregues, com les sicilianes de Siracusa, o de les primeres emissions de Roma, tal com han fet notar Llorens i Ripollès (2003: 73).

La representació de la doble pròtoma de cavall és, en canvi, extraordinàriament més escassa. La moneda més antiga que incorporà una representació formalment propera a la nostra és possiblement una estatera d'electró datada entre el 460 i el 400 ane i encunyada a la ciutat de Císic, a Mísia (fig. 3, a). En l'anvers hi observem una representació d'Hèlios, déu del Sol, amb la corona radiant al cap i dominant amb les regnes dos cavalls. El gravador optà per una representació del motiu de tipus frontal, circumstància que proporciona a l'espectador la sensació de trobar-se davant de dues pròtomes mirant en sentit oposat (Sylloge 2001: n. 297, pl. 15, 297). Amb tot, els cavalls no acaben d'estar realment de perfil, sinó d'escorç, circumstància que l'allunya un tant del tarannà del nostre símbol.

Fig. 3. Altres seques mediterrànies amb monedes que incorporen el símbol de les dues pròtomes de cavall. a: Císic; b: Ashkelon; c: Perint; d: Làmpsac; e: Òlbia; f: Tarent.

Altres emissions posteriors presenten un encuny molt més similar al dels exemplars de *sikaia*. És el cas d'una emissió emmarcada en l'àmbit de les denominades monedes filisteoàrabs, encunyades a Palestina durant l'ocupació persa (538-331 ane): un seguit de monedes de la ciutat d'Ashkelon datades aparentment entre el 380 i el 343 ane (Gitler 2000: 81) (fig. 3, b). A l'anvers hi apreciem o bé un cap masculí o bé un cap d'Atenea amb casc, mentre que el revers du sempre el motiu de les dues pròtomes mirant en direccions oposades i unides pel tronc, complementat per altres motius en funció de l'emissió: així, entre els caps dels cavalls hi pot aparèixer un cap de lleó o de persona, mentre que entre les potes hi trobem des d'una lletra fenícia fins a objectes indeterminats (Mildenberg 1990) (Gitler 1996; 2000: 85-86, pl. III). Amb aquest motiu s'encunyen tant dracmes com divisors (òbols).

La imatge de la doble pròtoma de cavall en aquestes monedes d'Ashkelon podria inscriure's en el marc d'un eventual procés d'implantació d'una determinada imatgeria persa aquemènida en l'àmbit de les províncies ocupades. En aquest mateix marc, i també en l'àmbit de la numismàtica, altres monedes d'aquest mateix context filisteoàrab incorporaran una simbologia propera, com ara les dobles pròtomes de bous o de lleons (Gitler 1999; 2000: pl. IV, 20; Briant 2001: 194, fig. 22). Diversos autors han defensat que aquests motius tindrien en alguns casos com a referència directa els capitells amb doble pròtoma d'animal (un dels trets més característics de l'art persa) dels palaus de Susa, Persèpolis o Pasargada, i en d'altres suposarien reinterpretacions i adaptacions locals d'aquestes mateixes referències perses. La imatge concreta de la doble pròtoma de cavall podria enquadrar-se dins d'aquesta darrera proposta. Amb tot, cal dir que tot i que és en realitat un motiu amb una escassa presència en contextos pròpiament perses, també el podem trobar, puntualment, formant part d'entorns aquemènides molt més directes, com demostra la imatgeria d'alguns anells recuperats als arxius de Murasu a Nippur (Iraq) (Bregstein 1993: 788, 827 i 1006, n. 387, 425 i 661; Gitler 2000: 80, pl. VI, 40). Cal apuntar, finalment, que de manera similar al que succeeix en les monedes que aquí estudiem les pròtomes d'aquestes monedes palestines apareixen representades amb cabeçada, fre i regnes. Això ha estat posat en relació iconogràfica amb els cavalls representats als baixos relleus de l'Apadana de Persèpolis (Gitler 2000: 86, pl. III).

Seguint amb la recerca de paral·lels iconogràfics en l'àmbit numismàtic, trobem el mateix motiu en unes monedes tràcies: un seguit d'emissions de la ciutat de Perint datades cap al 340-350 ane (Babelon 1932: 967-972, n. 1522-1529; Gitler 2000: 85, nota 59, pl. VI, 34). En l'anvers, cap de Zeus mirant a la dreta, i en el revers una representació de la doble pròtoma de cavall, amb llegenda entre les potes (fig. 3, c), molt similar a les de les monedes de *sikaia*.

Cal destacar també una emissió de monedes d'Alexandre III de Macedònia (Alexandre el Gran) (336-323 ane), unes estateres d'or encunyades entre el 328 i el 323 ane atribuïdes a Làmpsac (Mísia) que incorporen un cap d'Atenea amb casc en l'anvers i un

revers complex amb diversos elements representats, en què destaca la figura principal de Niké suportant una corona i un *stylus* (fig. 3, d). En aquest mateix revers, i sota mateix de la mà estesa de Niké, hi trobem representat amb unes dimensions molt petites el símbol de la doble pròtoma de cavall (Sylloge 2001: n. 2433 i 2434, pl. 128, 2433 i 2434) amb un format molt similar al nostre. Aquesta ciutat va estar també en mans perses, circumstància que potser permetria, a tall d'hipòtesi, posar en relació la presència del motiu de la doble pròtoma en les seves monedes amb el que indicàvem anteriorment per a les monedes d'Ashkelon.

També trobem aquest motiu en unes monedes emeses molt més tard a la Sarmàtia, a la ciutat d'Òlbia, ja entre el final del III i el segle II ane (fig. 3, e). Aquestes monedes, de bronze, incorporen novament en l'anvers la figura d'Hèlios (a voltes identificat amb Apol·lo), amb la seva típica corona (Sylloge 2000: n. 84, TAV. VIII, 84), la qual cosa permet proposar, amb tota la prudència necessària, que la imatge dels cavalls del revers pugui correspondre a una visió frontal del carro del mateix Hèlios, representació present en altres monedes¹¹ i àdhuc altres formats. El símbol apareix representat de manera molt similar al del nostre cas.

El darrer paral·lel iconogràfic que hem localitzat en l'àmbit numismàtic és també el més proper geogràficament. Es tracta d'un seguit de moneda fraccionària de plata de Tàrent, datada *grosso modo* en els segles IV-III ane (Sylloge 2003: n. 2229 a 2233, pl. 137) (fig. 3, f). El motiu apareix, depenent de l'emissió, en anvers o en revers, i a voltes amb versions diferents: pròtomes mirant en sentit oposat, pròtomes superposades, pròtomes úniques, etc. Cal fer notar, en tot cas, que a diferència dels casos anteriors i dels nostres exemplars aquí no trobem representada tota la meitat anterior dels cavalls unides pel tronc, sinó tan sols els caps i colls dels dos cavalls mirant, això sí, en direccions oposades. La proximitat geogràfica, la datació d'aquests exemplars i el fet de tractar-se de la seca de Tàrent, amb la qual s'han posat en relació, com ja hem indicat, algunes de les primeres monedes ibèriques (Villaronga 1979), converteixen aquestes monedes en uns paral·lels especialment evocadors, malgrat que cal remarcar les evidents diferències iconogràfiques. Malauradament, en disposem de molt poca informació, pel fet que el sistema monetari tarentí presenta encara nombrosos punts foscos, especialment pel que fa a la moneda fraccionària (Sylloge 2003: XXVIII).

Més enllà de l'àmbit numismàtic trobem representat aquest mateix motiu damunt d'altres suports i en diversos contextos culturals. Cal dir, malgrat tot, que segueix sent extremadament rar. No presenta, per exemple, excessius paral·lels en l'àmbit estricte de la cultura ibèrica (i pràcticament cap en les seves expressions al nord-est i llevant peninsular), tret de les plaques de fre de cavall (sobre les quals parlem més endavant) i les fíbules argentades amb escenes equestres¹² (relacionables amb el món oretà), entre

11. Com per exemple, potser, les mateixes monedes de Císic esmentades anteriorment.

12. Properes a les fíbules de genet i cavallet celtibèriques (Almagro-Gorbea, Torres 1999: 25-6). De fet, trobem altres

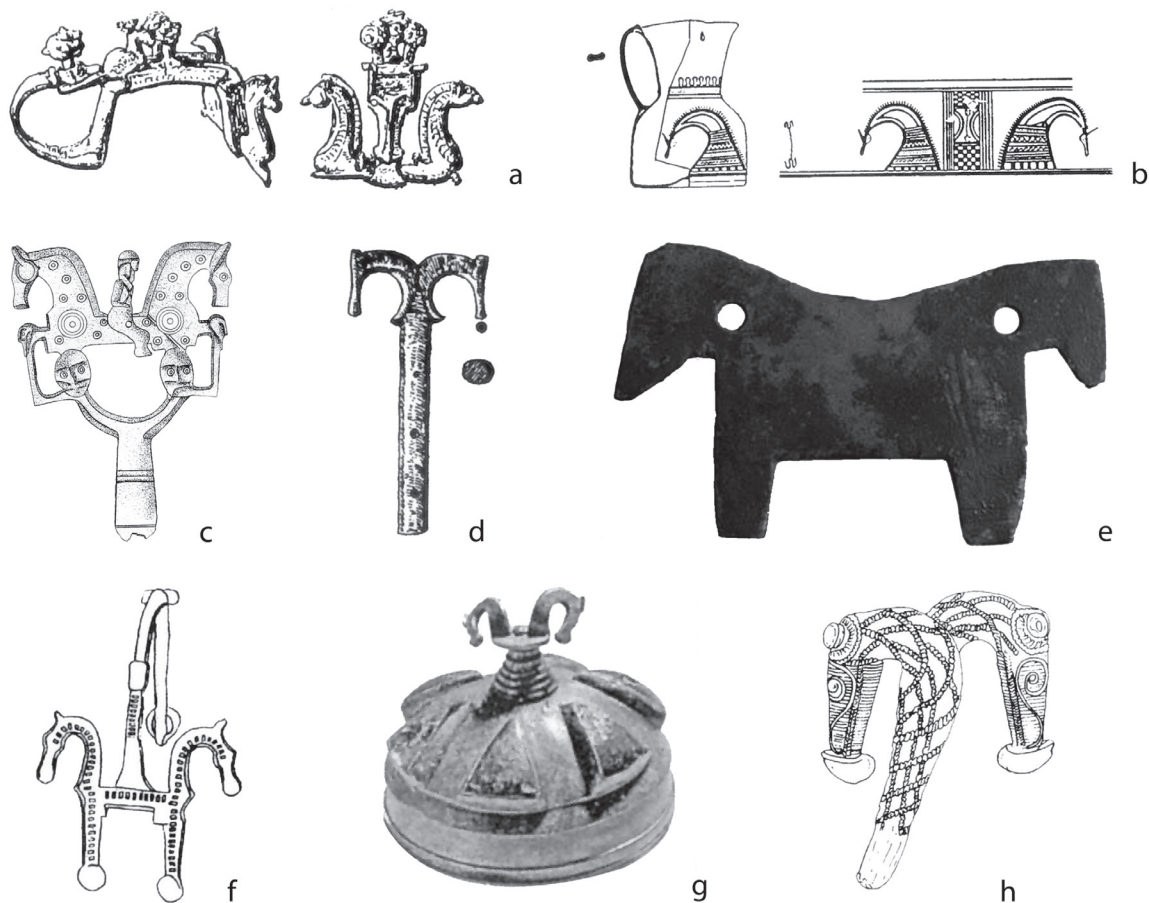

Fig. 4. Objectes amb la representació de les dues pròtomes de cavall. a: fíbula de Monsanto da Beira (Castelo Branco) (segons Almagro-Gorbea, Torres 1999); b: *oenochoe* de la necròpolis de Pinilla Trasmonte (Burgos) (segons Moreda, Nuño 1990); c: estendard de la necròpolis de Numància (Garray, Sòria) (segons Almagro-Gorbea i Torres 1999); d: mànecs de ganivet de la necròpolis de Segisamon (Sasamón, Burgos) (segons Schüle 1969); e: téssera de bronze de Sasamón (Burgos) (segons Torija, Baquedano 2007); f: penjoll de Navarrete (Rioja) (Segons Almagro-Gorbea, Torres 1999); g: tapadora de La Hoya (Laguardia, Àlaba) (segons Almagro-Gorbea, Torres 1999); h: agulla de cabell de la necròpolis de la Morterona (Saldaña, Palència) (segons Blanco 2003).

les quals destaquen exemplars com els de Monsanto da Beira (Castelo Branco) (Almagro-Gorbea, Torres 1999: 149 i 209, fig. 13, 2) (fig. 4, a), Caudete de las Fuentes (la Plana d'Utiel) (Almagro-Gorbea, Torres 1999: 149-150 i 209, fig. 13, 1), Chiclana de Segura (Jaén) (Almagro-Gorbea, Torres 1999: 150 i 208, fig. 12, 3), Molino del Marrubial (Còrdova) (Almagro-Gorbea, Torres 1999: 151 i 208, fig. 12, 8) i Cañete de las Torres (Còrdova) (Prieto, López 2000, fig. 5), amb cronologies de III-I ane.

En altres contextos culturals, com ara el món cel·tibèric, sí que podem parlar de l'existència d'elements més diversos i nombrosos. Entre ells destaquen les representacions pintades al damunt d'algunes ceràmiques, com per exemple en vasos de la necròpolis

paral·lels de fibules de genet i cavallet amb doble pròtoma equina, amb característiques similars a les descrites, també en l'àmbit itàlic: a Bolonya-Arnoaldi (Zucchi 1967: 199, nota 2), a la tomba 80 de Novilara-Servici (Piceno) (Zucchi 1967: 199) i a la tomba 52 de la necròpolis de Banditella de Marsiliana d'Albegna (Minto 1921: 104, tav. XXII, 4; Zucchi 1967: 200, nota 6; Almagro-Gorbea, Torres 1999: 154).

de Pinilla Trasmonte (Burgos) —especialment un *oenochoe* de la tomba 4 (Moreda, Nuño 1990: 172, fig. 3, sup.; Blanco 2003: 82, fig. 2,10) (fig. 4, b)—, o de la ciutat de Tiermes (Montejo de Tiermes, Soria) (Argente, Díaz 1994: 181-185, fig. 110; Blanco 2003: 82, fig. 3,2). En aquest mateix context cultural, però sobre suport metàl·lic, destaquen els denominats “estendards”, “*signa equitum*” o “bàculs de distinció” recuperats al poblat i a la sepultura 38 de la necròpolis de Numància (Garray, Sòria; Schulten 1931: 271, taf. 44, B; Camon 1954: fig. 741; Jimeno 1994: 57, fot. 48; 1996: 61, fig. 4; Lorrio 1997: 198; Almagro-Gorbea 1998: 103, fig. 1 i 2; Almagro-Gorbea i Torres 1999: 96 i 97, fig. 31,1 i 31,2; Blanco 2003: 87-88 fig. 6,9 i 6,10) (fig. 4, c), els mànecs de ganivet de la necròpolis de Miraveche (Burgos) (Schüle 1969: 243, taf. 139,16/150,16/153,5; Blanco 2003: 86, fig. 6, 1 i 6,3 a 6,5) i de Segisamon (Sasamón, Burgos) (Schüle 1969: taf. 164,13; Blanco 2003: 86, fig. 6,2) (fig. 4, d), la téssera de bronze de Sasamón (Burgos) (Tovar 1949; Gómez Moreno 1949; Blánquez, Rodríguez 2004; Torija, Baquedano 2007: 278 i 291, figs. 1, 2, 8, 14 i 16) (fig. 4, e), el possible penjoll de

Navarrete (Rioja) (Almagro-Gorbea, Torres 1999: 32 i 210, fig. 14, 2) (fig. 4, f), la tapadora de La Hoya (Laguardia, Àlaba) (Almagro-Gorbea, Torres 1999: 32 i 210, fig. 14, 3) (fig. 4, g), o l'agulla de cabell d'or de la necròpolis de la Morterona (Saldaña, Palència) (San Valeró 1946: 101 i 102, fig. VI; Camon 1954: fig. 761, fig. 777; Herrero y Martínez 1969: 321: làm. I,1; Schüle 1969: taf. 164,17; Romero Carnicero 1991: 87, fot. dret.; Blanco 2003: 88, fig. 7,4) (fig. 4, h). Totes les representacions segueixen l'estil propi de l'art celtibèric quant a la representació dels èquids, molt allunyat de l'estil naturalista de les figures de les monedes 2 i 3 de *sikaŕa*.

Tot i que en l'àmbit celtibèric la utilització de la figura del cavall (representat de forma total o parcial) és freqüent¹³ atès l'elevat simbolisme d'aquest animal en relació amb l'ús que en fan les elits dirigents d'aquestes societats (per a autors com Almagro-Gorbea (1998: 105) el cavall esdevé símbol de les elits eqüestres que controlen les societats celtibèriques), algun autor ha apuntat (Blanco 2003: 87) que la representació concreta del concepte de la doble pròtoma equina (molt més escassa) tindria en darrer terme un origen mediterrani, i que no seria per tant un element propi de la *Meseta*, on la idea hauria arribat per influències meridionals. En aquest sentit, s'apunten estacions intermèdies com ara la placa lateral d'un fre de cavall de bronze recuperada al poblat de l'Alta Extremadura de El Risco (Sierra de Fuentes, Càceres) (Jiménez i González 1996: 178-180, fig. 3,14 i làm. I).

La peça d'El Risco s'enquadra en el tipus A de la classificació de Maluquer de les plaques de fre amb pròtomes de cavall,¹⁴ grup caracteritzat per tractar-se de peces de placa i que incorporen la representació de les dues pròtomes de cavall (Quesada 2005: fig. 14) i del qual aquest exemplar alt-extremeny representa la troballa més septentrional. La majoria de troballes d'aquest tipus de placa procedeixen de contextos iberoturdetans i ibèrics del sud-est peninsular. El tipus A inclou, a banda del que ja hem apuntat, altres exemplars similars més meridionals recuperats a Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Badajoz) (4 individus) (Maluquer 1981: figs. 10 i 38; 1983: fig. 12) (fig. 5, a), a la necròpolis d'Estacar de Robarinas de Cástulo (Linares, Jaén) (un individu) (Blázquez 1975: làm. L, II.), i potser al poblat ibèric de la Carada (Espeluy, Jaén) (un fragment) (Jiménez, González 1996: 180, nota 34).

El tipus B de Maluquer (Maluquer 1983; Quesada 2005: fig. 15) consisteix en plaques de tipus calat amb figures humanes bifronts i dues pròtomes de cavall, i com en els casos anteriors la majoria de troballes també procedeixen de contextos iberoturdetans i ibèrics del sud-est peninsular. Inclou els exemplars recuperats a Cancho Roano (3 individus) (fig. 5, b), a Azougada (Moura, Beja) (1 individu) i Múrcia (1 individu) (Quesada 2005: 113). Tots dos tipus cor-

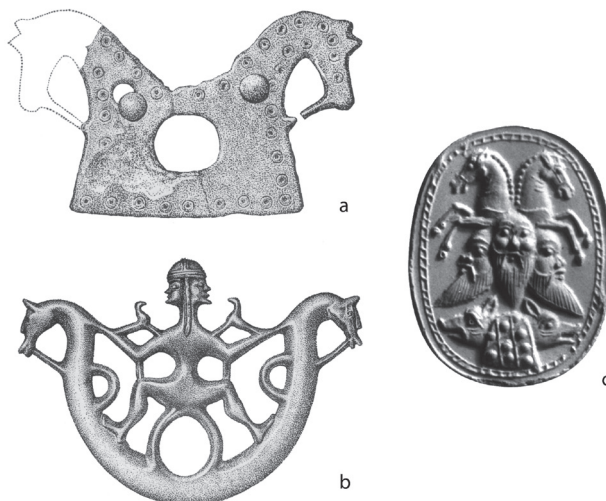

Fig. 5. Altres objectes amb la representació de les dues pròtomes de cavall. a: placa de fre de tipus A de Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Badajoz) (segons Maluquer 1981); b: placa de fre de tipus B de Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Badajoz) (segons Maluquer 1981); c: escarabeu d'Eivissa (segons Boardman *et al.* 1984).

responen a la mateixa tradició cultural, s'enquadren en un context orientalizant ja tardà, i es daten en els segles vi-v ane (Quesada 2005: 110). Han estat relacionats amb el món grecoetrusc, interpretats com una creació local inspirada en tot cas en referents propis de la Mediterrània central i oriental (Jiménez, González 1996: 180). Certament, els paral·lels itàlics i grecs, inspiradors dels exemplars peninsulars, mostren el mateix motiu de la doble pròtoma de cavall per a cronologies de 650-500 ane (Donder 1980; Quesada 2005: fig. 19 i 20).

Caldria destacar encara un motiu similar representat en un escarabeu eivissenc (Blázquez 1970: 315-316, làm. I,1; Boardman *et al.* 1984: 51-52 i 85-86, n. 96; 2003: n. 37/1) (fig. 5, c) corresponent al grup dels denominats *grylli*, escarabeus amb uns tipus de representació que combinen caps d'animals i d'humans, de forma aparentment desigual i incoherent. Han estat qualificats sovint d'humorístics i/o grotescs (tot i que podrien amagar un significat més profund) i aparentment haurien tingut un valor profilàctic. L'estil de les representacions recorda molt sovint el món grec, però el concepte de la combinació de caps de persones i animals remet preferentment a l'àmbit oriental. Localitzats molts d'ells en necròpolis i altres contextos púnics de la Mediterrània central i occidental (Cartago, Sardenya, Eivissa...), algun autor ha defensat que la seva fàbrica es deu a l'àmbit de les ciutats fenícies orientals, concretament durant el període de l'ocupació de l'Imperi persa aquemènida, entre el final del segle vi ane i mitjan segle iv ane (Boardman 2003). La representació és molt similar però no idèntica a la nostra, atès que si bé les dues pròtomes apareixen efectivament mirant en direccions oposades i aparentment unides pel tronc, la superposició d'un dels rostres humans justament en el lloc on s'hauria de produir aquesta unió ens impedeix constatar fefaentment aquest fet.

13. Les pròtomes i caps de cavall representen, per exemple, el gruix de les representacions de cavall pintades al damunt de la ceràmica de Numància (Blanco 2003: 80).

14. Consulteu un recull de la informació referent a les plaques de frens amb pròtomes de cavall, tant de la península Ibèrica com de Grècia i Itàlia, a: Quesada 2005: 110-116.

Fig. 6. Distribució mediterrània de paral·lels formals de la imatge de la doble pròtoma de cavall sobre monedes i altres suports. Monedes: a: Císic; b: Ashkalon; c: Perint; d: Làmpsac; e: Òlbia; f: Tarent; g: *sikaia*. Altres suports: 1: fíbula de Cañete de las Torres (Còrdova); 2: fíbula de Caudete de las Fuentes (la Plana d'Utiel); 3: fíbula de Monsanto da Beira (Castelo Branco); 4: *oenochoe* de Pinilla Trasmonte (Burgos); 5: estendards de Numància (Garray, Sòria); 6 mànec de ganivet de Miraveche (Burgos); 7: téssera de bronze de Sasamón (Burgos); 8: penjoll de Navarrete (Rioja); 9: tapadora de La Hoya (Laguardia, Àlaba); 10: agulla de cabell de la Morterona (Saldaña, Palència); 11: fíbula de Bolonya-Arnoldi; 12: plaques de fre de Cancho Roano (Zalamea de la Serena, Badajoz); 13: placa de fre de El Risco (Sierra de Fuentes, Càceres); 14: escarabeu d'Eivissa; 15: fíbula de Molino del Marrubial (Còrdova); 16 fíbula de Chiclana de Segura (Jaén); 17: placa de fre d'Estacar de Robarinas de Cástulo (Linares, Jaén); 18: placa de fre de la Carada (Espeluy, Jaén); 19: placa de fre d'Azougada (Moura, Beja); 20: placa de fre de Múrcia.

Així doncs, des del punt de vista estrictament formal hem de concloure que el motiu de la doble pròtoma de cavall d'aquests divisors menors de *sikaia* no presenta paral·lels evidents i immediats en el context estricte de la cultura ibèrica del nord-est i llevant peninsular, bé sigui en l'àmbit de les monedes o bé en el de la resta de suports. Hem comprovat, però, com en l'àmbit numismàtic mediterrani existeixen paral·lels evidents per a aquesta iconografia (fig. 6), en algun cas amb una semblança estilística pràcticament total. Aquests paral·lels iconogràficament propers, localitzats majoritàriament a la Mediterrània oriental i puntualment a la central, mantenen en general una considerable distància amb les nostres monedes tant des del punt de vista geogràfic com cronològic i cultural, la qual cosa planteja problemes importants a la possible assumpció de l'existència d'un lligam directe entre elles: tan sols els petits divisors de Tàrent podrien representar un paral·lel cronològic i geogràfic prou proper, malgrat que en aquest cas la semblança iconogràfica és molt més distant. Finalment, hem pogut comprovar com el motiu de la doble pròtoma de cavall presenta també paral·lels en contextos culturals més propers, malgrat que cal fer notar que aquests motius mai no són formalment idèntics (de fet, es troben estilísticament molt allunyats) i en cap cas no es localitzen sobre monedes sinó al damunt d'altres suports (ceràmica, escarabeus, objectes diversos de metall). Sigui com sigui, tant en

un cas com en els altres, tots els indicis assenyalen el món pròxim oriental com a punt d'origen del motiu, el qual posteriorment a la seva creació s'hauria difós, mitjançant ritmes, vies, cultures, suports i processos diferents, per tota la Mediterrània.

Vist tot això, i des d'un punt de vista estrictament formal, al nostre parer es plantegen tres possibles hipòtesis interpretatives en relació amb l'eventual procés d'adopció del motiu. La primera opció contempla la possibilitat que el motiu de la doble pròtoma plasmada en aquestes monedes sigui una creació estrictament *ex novo*. Aquesta proposta deslliga el motiu dels possibles referents peninsulars, molt allunyats estilísticament, així com també dels exemples numismàtics mediterranis (malgrat la semblança gairebé literal d'algun cas) tot donant en aquest cas un pes cabdal al notable hiatus cronològic i a la distància geogràfica existent majoritàriament entre ambdós grups d'emissions. Aquesta opció podria ser encara matisada, tot valorant dues possibles vies de catalització del fenomen. En primer lloc, l'eventual desenvolupament d'un procés creatiu molt simple i directe, consistent a fer una mena de calc literal de la part frontal del cavall amb genet present al divisor major d'aquesta mateixa seca, per després duplicar-lo, invertir-lo i unir les dues pròtomes resultants. Una altra possibilitat passaria per valorar el fet que el concepte de la doble pròtoma circulés d'alguna forma en una mena d'imaginari iconogràfic mediterrani, tenint present els referents numismà-

tics orientals (més antics i, presumiblement, punt d'origen del concepte icònic) però, especialment, els exemples pràcticament coetanis que aquí hem presentat de l'àmbit cèltic (ceràmica, objectes de metall), iberoturdetà i ibèric del sud-est peninsular (objectes de metall), púnic (escarabeus) i itàlic (objectes de metall). Aquests motius peninsulars i itàlics podrien haver actuat com a inductors de la idea general del tipus iconogràfic de les nostres monedes, malgrat que la seva plasmació última prengué unes referències estilístiques absolutament diferents.

La segona opció passa per acceptar com a referent últim del tipus de l'anvers d'aquests divisors de *sikaŕa* les monedes orientals que aquí hem presentat. Aquesta proposta té a favor l'extraordinària semblança constatable en alguns casos, i com a principal problema la gran distància cronològica i geogràfica existent entre les nostres monedes i l'eventual referent, circumstància que tan sols es podria superar acceptant que els gravadors encarregats d'obrir els encunys dels divisors de *sikaŕa* disposarien d'un mostrari de referència de tipus que incloïa monedes orientals antigues, entre elles algunes de les que aquí hem vist incorporant el motiu de la doble pròtoma.¹⁵

La tercera de les opcions planteja que el motiu sigui una versió que prengui com a referent les monedes fraccionàries de plata de Tàrent amb un tipus de revers proper al que aquí hem presentat. Aquesta opció resulta especialment evocadora si la relacionem amb altres circumstàncies, com el lligam establert per Villaronga entre els divisors d'*iltiŕkesalir* (i possiblement també els de *sikaŕa*, com hem vist anteriorment) que incorporen la imatge del genet en el revers i uns eventuais referents tarentins, o la defensa que hom fa que Sagunt hagués adoptat també el motiu del cavall per influència d'aquesta mateixa ciutat sud-itàlica (Llorens, Ripollès 2003: 73). Tant en aquesta opció com en l'anterior, doncs, podria valorar-se la possibilitat que els gravadors que treballaren per a la nostra seca, potser forans i contractats, com en el cas dels d'*Emporion* i *Rhode* (Campo 2008: 11), seguissin, pel que fa a l'elecció de determinats símbols a l'hora d'obrir encunys, una tradició ja emprada anteriorment en aquest mateix sector de la Mediterrània com fou la de prendre com a referents monedes atribuïbles a seques de la Mediterrània oriental i central (Campo 2008: 10-11).

Més enllà de la forma i l'estil, la interpretació del significat del símbol resulta molt més complexa, fet habitual en l'àmbit de la numismàtica pel que implica d'intentar entendre quelcom que pertany a l'àmbit intangible de les idees pròpies d'un determinat sistema cultural a través d'uns dissenys concrets sense tenir, molt sovint, les claus que permetin interpretar-ne el rerefons (Llorens 1998: 1949) (Chaves 2003: 9). Hem de dir d'entrada que de manera general ens alineem amb la perspectiva defensada per altres autors segons la qual els tipus iconogràfics emprats en les monedes ibèriques no constitueixen en general elements imposats

o aliens, sinó que el seu ús representa, més enllà de l'aspecte formal que presenten, una elecció coherent per part de les elits que en són responsables i que volen així transmetre un determinat missatge. I entenem, per tant, que existeix una clara coherència entre els tipus iconogràfics emprats i el sistema cultural a què la moneda pertany i en el qual queda integrada (Almagro-Gorbea 1995: 236). Independentment del referent formal que es prengué en cada cas, doncs, l'elecció del motiu de les dues pròtomes de cavall com a tipus del revers d'aquests divisors representa un fet significatiu i en cap cas atzarós.

Cal fer notar que no es tracta de la representació de dos cavalls salvatges, sinó de dos cavalls domesticats, circumstància que demostra la presència de la cabeçada i de les regnes en la representació. De fet, és probable que per tal de dissenyar aquest tipus de monedes 2 i 3 hom prengué com a model una part (la meitat anterior de la muntura) de la representació del genet a cavall present en el revers dels divisors de major pes d'aquesta mateixa seca (moneda 1), tot duplicant-lo i girant-lo per tal de crear un tipus nou. El fet d'emprar un cavall clarament disposat per a ser muntat insereix el possible significat d'aquest tipus singular en el marc més general de la interpretació del significat del motiu del genet a cavall en les monedes ibèriques. Sobre aquesta qüestió s'han donat diverses interpretacions, tot i que darrerament ha estat ben acollida la proposta d'Almagro-Gorbea (1995: 240). Per a aquest autor, la iconografia de les monedes ibèriques documenta la mitologia i el sistema socio-cultural indígenes, tot reflectint la ideologia de les elits eqüestres que regien els nuclis que emetien moneda. Aquestes elits s'identificarien amb aquests tipus (tant el genet, interpretable com un *heros equitans*, com el cap masculí de l'anvers, possible representació de la divinitat protectora de la ciutat, tot i que podria arribar a confondre's amb una autoritat local amb origen diví), els quals tindrien connotacions de caire miticoreligiós en el seu origen. Així doncs, per a aquest autor la iconografia de les monedes ibèriques reflectiria el predomini polític i social d'aquests *equites*, i en aquest marc el cavall abillat, independentment del format com fos presentat, actuaria com a element de prestigi i definidor de classe. La representació de les dues pròtomes de cavall, que sembla estar destinada en primer terme a facilitar la identificació dels divisors menors d'aquesta seca, trobaria així també una interpretació iconològica coherent amb aquest marc explicatiu, podent representar una extensió del mateix missatge expressat en els divisors amb el genet, tot emprant-se la figura del cavall en tant que muntura com a element definidor del sector social dominant i responsable de les encunyacions.

La seca de *sikaŕa* en el context de les seques ibèriques catalanes

Malgrat els pocs exemplars disponibles, les dades suggereixen que les emissions de *sikaŕa* foren encunyades en algun moment certament antic pel que fa al conjunt de la producció numismàtica d'*Hispania*. Això sembla deduir-se, si més no, dels indicis apun-

15. Tinguem present, per exemple, que els gravadors que van realitzar els cunys de les primeres emissions d'*Empúries* copiaren iconografies que estaven en ús des de força temps abans (Campo 2003: 36).

tats per les aproximacions comparativa, metrològica i iconogràfica.

Un element cabdal per tal de contextualitzar cronològicament aquestes monedes és la comparació amb altres emissions similars. En aquest sentit, pensem que és especialment rellevant la relació, ja apuntada per altres autors, amb les emissions amb llegenda *iltirkesalir*. Efectivament, sembla que caldria posar en relació la representació del genet amb escut a l'esquena del revers de la moneda 1 amb algunes de les emissions conegudes d'aquesta altra seca. De la seca d'*iltirkesalir* coneixem una dracma, amb aquesta llegenda en el revers i *ban* en l'anvers (CNHAAA: 36, núm. 1) (fig. 2, a), i un seguit de divisors que incorporen *ban* a l'anvers i al revers (CNHAAA: 36-37, núm. 2 i 3). El lloc exacte de localització d'aquesta seca es desconeix, tot i que hom n'ha proposat diversos. La majoria d'autors la situen en l'àmbit de les comarques catalanes de ponent, i la relacionen amb el món ilerget, tot desplaçant-la a voltes a localitzacions perifèriques d'aquest mateix context cultural, com per exemple el Solsonès (Villaronga 1979b: 130, 210; 1982: 169; Untermann 1990: A-19, 206; Domínguez 1997: 128). D'altres, en canvi, opinen que les emissions d'*iltirkesalir* foren encunyades en l'assentament ibèric previ al que posteriorment serà el municipi romà d'*Hibera Dertosa*, actual Tortosa (García-Bellido y Ripollès 1998: 281; Arévalo 2003: 64; Pérez Almoguera 2008: 58; 1996: 41-42; 1995: 323-324). I algú altre l'ha assignada, encara, de manera més genèrica, als lacetans (Campo 2005: 78) o als laietants (CNHAAA 1994: 200).

Alguns autors han defensat també la identificació d'*iltirke*, nucli emissor, suposadament, del numerari amb llegenda *iltirkesalir*, amb un eventual assentament ibèric que seria l'antecedent del posterior *municipium* romà de *Sigarra*, identificat aquest últim, a partir de determinades troballes epigràfiques, amb la localitat actual dels Prats de Rei (l'Anoia). Per tal de falcar la idea, aquests autors argumenten la notable presència de monedes de la seca d'*iltirkesken*¹⁶ —aparentment, continuadora dels amonedaments d'*iltirkesalir* (Villaronga 1979; 1998; García-Bellido 1993: 114; Pérez Almoguera 1996: 42)— a *Iesso* (Guissona, Segarra) i especialment als Prats de Rei (Pera 1997; 2001: 60). Altres autors, en canvi, s'han oposat a aquesta opció, tot defensant que *iltirkesalir* i *sikaŕa* foren sens dubte dues seques diferents i coetànies (tal com semblen demostrar les darreres localitzacions de monedes de totes dues seques) i que per tant resulta molt difícil acceptar que el municipi romà que molt possiblement heretarà el nom ibèric de la segona fos l'emissor de les monedes amb llegenda *iltirkesken*: per a aquests autors, doncs, si els Prats de Rei fou *sikaŕa* (o si més no, n'havia heretat el nom) no pogué ser *iltirke* (Pérez Almoguera 2001-2002: 251).

16. La llegenda *iltirkesken* està composta pel topònim *iltirke* que seria la base sobre la qual es construeixen els etnònims $\text{I}\lambda\text{p}\rho\gamma\epsilon\tau\epsilon\varsigma$ (Ptol.II.3.17) i $\text{I}\lambda\text{p}\rho\kappa\alpha\omicron\nu\epsilon\varsigma$ (Ptol.II.6.63) de les fonts antigues, i el complex de sufixos *-(e)skēn* que només apareix a les monedes sufixant topònims i convertint-los en etnònims. En d'altres llegendes d'aquesta seca s'usa la llegenda estrictament amb el topònim *iltirke* o amb el topònim seguit del morf *s* (Ferrer i Jané 2012: e.p. amb la bibliografia anterior).

Villaronga (1979; 1986; 1998: 112 i 142) opina, com ja hem apuntat, que el model referencial del motiu del genet amb llança i escut rodó a l'esquena que incorporen els reversos de les monedes d'*iltirke* foren les estateres de Tarent (SNG, American Numismatic Society I, n. 937). Considera, a més, que aquestes monedes formen part d'un dels primers amonedaments pròpiament ibèrics, datats en la transició entre el segle III i el II a.n.e. És efectivament en el marc històric dels successos relacionats amb la Segona Guerra Púnica, o puntualment poc abans, com és el cas de la ciutat d'*Arse* (Ripollès 1991-1992: 123-125), quan documentem les primeres encunyacions d'emissions monetàries ibèriques, amb tipus i metrologia diversos. La seva funció fou probablement la de finançar els exèrcits i/o mercenaris ibèrics, o bé es tractà d'una imposició de Roma per a finançar les seves campanyes a la península mitjançant el pagament de multes, tributs ocasionals, indemnitzacions de guerra i/o confiscacions de caràcter més general (Campos 1998: 37-41; García 2002: 14). Entre aquestes emissions hi trobem un seguit d'encunyacions en plata de dracmes ibèriques acompanyades dels corresponents divisors. La major part d'aquestes emissions imitaran, en l'àmbit del nord-est peninsular, les dracmes i els divisors de la seca grega d'*Emporion*, i en molta menor mesura els òbols de *Massalia* (Campo 1998: 27 i 29). Es tracta, per tant, de monedes ibèriques d'influència tipològica i metrològica grega, que pel que fa als tipus adoptaran majoritàriament els presents en aquestes monedes emporitanes i massalotes però que en alguns pocs casos anuncien ja els tipus de les posteriors monedes ibèriques, que metrològicament seguiran els patrons romans. Segons Villaronga, i en termes generals, el conjunt de divisors de plata emmarcats en la producció numismàtica ibèrica que imita, de manera més o menys literal, el model de les dracmes i divisors grecs poden classificar-se pel que fa als tipus adoptats en les representacions en tres conjunts essencials: tipus particulars, imitacions dels divisors emporitans i imitacions dels òbols massalotes.

Tant en el cas de les emissions del genet d'*iltirkesalir* com en les del genet de *sikaŕa* estaríem davant, doncs, de tipus particulars, encunyats durant aquest període tot seguint, com diem, el model metrològic de la dracma. El tipus del revers de les monedes 2 i 3, la doble pròtoma de cavall, representa també un tipus particular, amb nuls referents en contextos numismàtics culturalment propers i molt escassos, com hem pogut comprovar, en d'altres més allunyats. Cal incidir en el fet que aquests tipus particulars de divisors resulten en general ben escassos, ja que en aquestes produccions ibèriques arcaïques domina amb escreix, com diem, la imitació dels models massalotes i emporitans (Villaronga 1998: 161).

Vistes les semblances formals, la proximitat geogràfica i l'aparent coetanietat, entenem que la proposta de filiació entre els tipus tarentins i els de les monedes amb genet i amb llegenda *iltirkesalir* proposada per alguns autors s'hauria d'estendre també al divisor amb tipus similar de *sikaŕa* (moneda 1), circumstància que es veu reforçada més encara si valorem com a factible la proposta que fèiem que el referent últim del

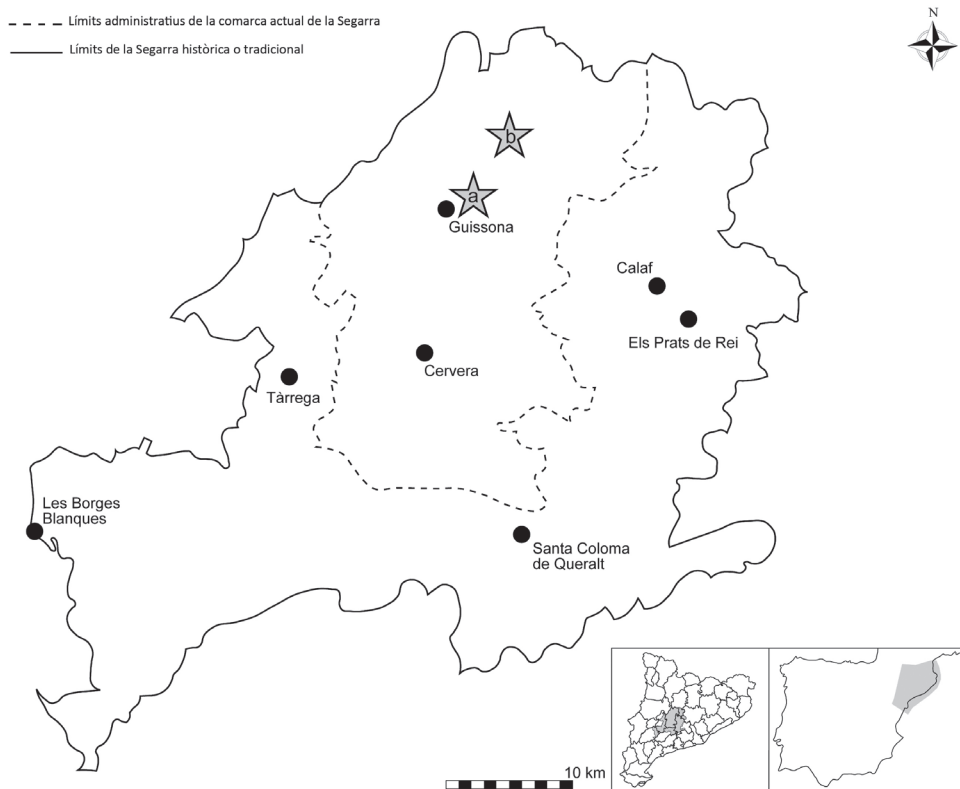

Fig. 7. Límits geogràfics de la Segarra Històrica. a i b: punts de localització aproximada de les monedes 1 i 3, respectivament.

tipus de la doble pròtoma (monedes 2 i 3) es trobi també en l'àmbit de les emissions de Tàrent. En tot cas, cal dir que s'hi aprecia una evident diferència de qualitat en les representacions del genet d'ambdues seques ibèriques, circumstància que podria donar peu a reflexions i propostes més complexes (i més difícils de resseguir) com per exemple valorar la possibilitat que tan sols les *d'iltirke* imitessin de manera directa els tipus tarentins, mentre que les de *sikaia* fessin el mateix amb les *d'iltirke* (malgrat que, insistim, el motiu de la doble pròtoma de *sikaia* només es podria entendre, ara com ara, com un préstec directe de les tarentines).

Cal dir que en tots dos casos es constata, a més, una semblança formal evident (en tot cas, no literal) amb una bona part dels tipus propis de les monedes ibèriques (cap masculí en anvers, genet en revers) que s'encunyan posteriorment, tot seguint el patró monetari romà. Això ha portat alguns autors a defensar la possibilitat que siguin precisament les monedes *d'iltirke* (i més concretament la dracma *d'iltirkesalir*) el referent tipològic de les encunyacions ibèriques posteriors. Si fos així, en funció de les característiques del tipus que presenta la moneda 1 del nostre estudi hauríem de concloure que conjuntament amb les *d'iltirke* probablement caldria incloure també en aquest grup dels precedents les emissions coetànes de *sikaia*. Malgrat tot, convé ser extremadament prudents sobre una qüestió, la de l'origen del genet present a les encunyacions ibèriques, molt controvertida i complexa, i en relació amb la qual no tan sols no existeix un consens entre

els investigadors sinó que fins i tot es constata una forta disparitat de criteris.¹⁷

L'aspecte metrològic planteja punts de vista similars als derivats de l'anàlisi comparativa formal. La dracma amb llegenda *iltirkesalir* té un pes de 4,64 g, dada que Villaronga (1998) posa en relació amb el pes teòric de les dracmes ibèriques que imitaran els tipus emporitans, 4,70 g, per tal de concloure que totes elles (i els seus divisors) són coetànes. Seguint el raonament, observarem que el divisor major de *sikaia* (moneda 1) presenta una certa semblança mètrica (i evidentment de metall) amb els *d'iltirkesalir*: els divisors *d'iltirkesalir* coneguts fins ara presenten, en el seu actual estat de conservació,¹⁸ pesos situats al voltant dels 0,49 g (Villaronga 1979: 45), valor proper als 0,45 g que possiblement pesa (recordem que la dada és antiga i no ha estat possible corroborar-la) la nostra moneda 1. Tot plegat ajudaria a pensar en una coetaneïtat entre aquestes monedes, malgrat que el fet de no haver estat localitzada encara cap dracma de *sikaia* impedeix afirmar-ho amb més rotunditat. Si la relació entre el divisor major de *sikaia* i els *d'iltirkesalir* fos correcte podríem entendre, com diu Villaronga (1979: 45), que aquesta moneda representaria el valor 1/8 de la dracma *d'iltirkesalir*, i que per tant estaríem davant d'un *tritartemorion*. Pel

17. Un recull recent de les diverses aportacions a aquesta controvèrsia el podeu consultar a Arevalo 2003: 66-68.

18. Recollim els valors del pes d'aquestes monedes en el seu estat actual de conservació i no pas a partir d'una eventual projecció ideal del seu pes original.

que fa als divisors menors (monedes 2 i 3), el valor mitjà s'adapta prou bé al valor 1/24 de la dracma d'*iltirkesalir*, resulta vàlida doncs la seva caracterització com a *tetartemorion*. Reiterem, en tot cas, que l'extrema migradesa de la mostra aconsella prendre aquestes dades amb molta prudència i tan sols com a primeres aproximacions a la possible realitat (resulta impossible, per exemple, atemptar una anàlisi estadística), que futures troballes hauran de venir a contrastar, matisar o desmentir.

No queda resolta en cap cas la problemàtica relacionada amb la localització d'aquesta seca. La falta d'una localització concreta (i de context estratigràfic) per als exemplars coneguts i, sobretot, el nombre extremadament reduït de la mostra, fan del tot impossible determinar el lloc de producció d'aquestes monedes. Les poques dades disponibles, però, situen aquests exemplars, amb major o menor precisió, dins dels límits estrictes del que es coneix com a "Segarra històrica" (àrea que supera àmpliament els límits administratius de l'actual comarca de la Segarra) (fig. 7), territori que esdevé així el candidat més ben situat ara com ara per a haver pogut acollir el lloc de producció. Cal afegir que les semblances entre la llegenda *sikaŕa* que presenten aquestes monedes, les inscripcions d'època romana dels Prats de Rei que fan referència a un *MUNICIPUM SIGARRENSIS* i la denominació actual de la comarca catalana de la Segarra són evidents. Per altra banda, i en un pla molt més genèric, les troballes se situen, coherentment, en l'àrea d'emissió de les dracmes i divisors ibèrics (nord-est peninsular), i l'única població antiga que coneixem amb aquest nom en aquest ampli territori és el municipi altimperial que, versemblantment, donà nom posteriorment a la comarca (Pérez Almoguera 2001-2002: 251).

El municipi altimperial de *Sigarra* és citat per Ptolemeu (*Geog.* II, 6, 63), malgrat que aquest autor en parla com d'una ciutat ilerconvona, referència que treballs posteriors han considerat errònia, tot defensant la seva adscripció lacetana (Pera 1994: 323; Gómez Fraile 1997; García Alonso 2007). El trobem igualment consignat en un parell d'inscripcions (CIL II, 4479//IRC I, 54), la primera honorífica i datada al començament de l'època antonina, on apareix un *quattuor vir* del *municipium sigarrensium*, i l'altra dedicada a l'emperador Maximià per l'*ordo segarrensium* (Pera 1994: 323). Formen part d'un conjunt de 7 inscripcions recuperades encastades a l'església de Santa Maria dels Prats de Rei. Conjuntament amb les poques dades arqueològiques (que en tot cas tan sols han proporcionat informació d'hàbitat per a cronologies republicanes) les inscripcions són l'única circumstància que permet proposar que sota els Prats de Rei s'amagui el *municipium segarrensium*, proposta defensada per altres autors (Pera 1994; 1997: 231). L'estudi arqueològic sembla indicar que el jaciment romà localitzat als Prats de Rei¹⁹ es degué fundar cap al final del segle II o al principi de l'I ane (Pera 1994: 323; Guitart et al. 2000: 225), i per tant aquesta seria la data de fundació del *municipium* de

19. Dels Prats de Rei procedeix també un reduït nombre d'esgrafiats ibèrics dels segles II-I ane sobre ceràmica campaniana A i B i àmfores Dressel 1 (Panosa 1999: 300).

Sigarra si acceptem la reducció d'aquest a la petita vila de l'Anoia.

En darrer terme, doncs, la semblança entre els topònims (*sikaŕa*/Sigarra) fa factible d'entrada plantejar la més que possible transmissió del nom entre tots dos nuclis. Com en el cas d'altres emissions de dracmes ibèriques amb llegendes igualment evocadores i aparentment clares,²⁰ però, la prudència obliga, davant l'escassetat dels exemplars, a deixar un punt obert l'interrogant i esperar l'obtenció futura de noves dades i, sobretot, la localització de noves monedes ben contextualitzades estratigràficament que permetin poder esclarir la qüestió definitivament. Bo i acceptant la transmissió toponímica entre el nucli ibèric i el municipi romà posterior, però, això no implica en cap cas que tots dos es trobessin localitzats necessàriament al mateix lloc. Assumint que la *Sigarra* romana es trobi als Prats de Rei, és possible que el nucli ibèric que li llegà el nom no s'ubiqués exactament al mateix lloc: podria trobar-se pels voltants, o fins i tot estar situat en algun punt relativament allunyat, de tal forma que en època romanorepublicana el vell topònim ibèric es localitzés geogràficament desplaçat del nucli habitat que originalment havia designat. Multitud d'exemples similars recomanen extreure la prudència en aquesta qüestió. En darrer terme, els estudis de toponímia antiga comparada estan literalment farcits d'exemples referents a topònims que s'han mantingut fins als nostres dies desplaçats físicament del lloc original que designaven.²¹

Evolució i extensió del topònim *sikaŕa* amb posterioritat al període ibèric

L'acceptació de l'existència d'una relació filial entre la llegenda que presenten les monedes d'aquesta seca i la denominació actual de la comarca catalana de la Segarra representa una circumstància excepcional no sols per a la numismàtica en general i per al coneixement del món ibèric en particular, sinó també des del punt de vista de l'onomàstica històrica. Aquest descobriment confirma allò que els especialistes en toponomàstica consideraven segur i necessari, però fins ara mancat de confirmació documental: que el nom propi *Segarra*, antigament *Sigarra*, és d'origen preromà (és a dir, prelatí) i possiblement d'estirp ibèrica. L'avenç, doncs, és significatiu, i en aquest cas, a més, no ve a trencar esquemes ni obliga a refer un nus de suposicions hipotètiques, sinó que, al contrari, en valida l'encert en termes generals.

20. És el cas, per exemple, de les dracmes ibèriques amb llegenda *baŕkeno* i *taŕakon*, que podrien correspondre a les posteriors *Barcino* i *Tarraco* romanes, respectivament (Campo 1998: 33).

21. La migració de topònims entre nuclis de poblament successius s'ha donat de manera notable en el cas del pas de les denominacions de ciutats i poblats ibèrics a les ciutats romanes, atesa la impossibilitat, en general, de conciliar el patró d'assentament d'una cultura i de l'altra. També amb posterioritat: així succeeix per exemple amb l'antiga *Pollentia*, que cal situar on es troba l'actual Alcúdia i no pas a Pollença, que és la localitat que n'ha heretat el nom. A Catalunya també en tenim exemples: així, l'actual Jonquera seria el lloc on es trobaria situada originalment l'antiga *Deciana*, i no pas la *mansio* romana denominada *Juncaria* (Pallí 1985: 13 i 150).

Fins ara, la documentació antiga sobre el topònim *Segarra* se situava en dos moments diferents, separats entre si uns sis o set segles, però coincidents en una mateixa àrea geogràfica (la qual cosa, sens dubte, contribuïa poderosament a establir-ne la connexió a desgrat d'aquell salt cronològic). Però de la mateixa manera que teníem aquestes dades documentals, sabíem també, des d'un punt de vista lingüístic, que ni en el català preliterari dels segles x-xi ni —més rellevant encara— en el llatí dels segles i-iv, el terme *Sigarra* (*Sikarra*, *Segarra*) no tenia cap significat, ni es podia deduir cap evolució fonètica ni cap formació morfològica que li donés sentit en l'àmbit lingüístic romànic, i sembla que ni tan sols en l'indoeuropeu (tot i que aquesta és una qüestió prou més discutida entre els especialistes, i ens abstenim d'entrar-hi ara a fons). De manera que la conclusió era, per exclusió, clara i diàfana: *Sigarra* havia de ser una romanalla de l'anomenat *substrat preromà*, és a dir, havia de pertànyer originàriament a alguna de les llengües que es parlaven en aquesta part de la Península abans de l'arribada dels romans, i en concret, molt possiblement, a alguna de les no indoeuropees (vegeu com a obra de referència indiscutible en l'àmbit de la toponomàstica l'*Onomasticon Cataloniae* de Joan Coromines, qui tractà aquest cas en un article força mesurat: *OnCat*, VII, 76).

Com ja ha estat assenyalat, la que es considerava fins ara com a primera menció documental del topònim *Segarra* —ja en època postibèrica— correspon a una inscripció en pedra, que fou trobada i encara avui es conserva als Prats de Rei, en ple altiplà calafí, i que es pot datar vers el darrer quart del segle i de la nostra era; es tracta d'una típica làpida funerària romana, que en aquest cas dedicà *Caius Vibius Latro* al seu pare *Caius Vibius Lupercus*, quadrumvir del *municipium* de *Sigarra*, tot i que cal remarcar que, en realitat, aquest topònim no hi consta com a tal, sinó sota la forma sufixada pròpia del gentilici: *Sigarrens*, és a dir, *Sigarrens* (literalment, doncs, 'segarrès').²² La qual cosa no és pas obstacle perquè se n'infereixi amb plena seguretat el corresponent nom propi, que no és cap altre naturalment que *Sigarra*. Aquesta forma bàsica, d'altra banda, i encara en època antiga, és confirmada per dues mencions no gaire posteriors, en concret datades dels segles ii i iii-iv, on respectivament trobem per primer cop (fins ara) el topònim pròpiament dit i, en l'altra, una nova derivació gentilícia; es tracta de:

a) La inclusió de *Sigarra* en la descripció geogràfica de Ptolemeu, qui la situà entre els ilercaons (*Geog.* II, 6, 63), si bé els estudiosos consideren que es

22. Transcripció literal: C. VIBIO / LVPERCO / IIII VIR / MVNICIPI / SIGARRENS / C. VIBIVS LATRO / FILIVS. Cf. CIL II, 4479. També Coromines (*OnCat*, VII, 76a33-38) establí aquesta inscripció com a referent i, tot i que ho féu a partir d'informacions de segona mà, val a dir que en aquest cas resultaven ben certes: dos historiadors de la generació anterior a la seva, bons coneixedors del país (i que la devien veure in situ), com foren Carreras Candi i Mn. Segura (cf. *ibid.*, 77b54-56). Quant al *municipium* de *Sigarra*, no podem deixar de fer esment de la monografia que, fa més de trenta anys, hi dedicà Pons Sala (1980), amb un bon detall sobre aquestes i la resta d'inscripcions en pedra procedents d'aquest lloc.

tracta d'un error; i que ha de correspondre efectivament a l'indret que ens ocupa, vers la Lacetània (*OnCat*, VII, 76a 32 i 77b 50-54; Pera 1994: 323; Gómez Fraile 1997; García Alonso 2007).

b) Una segona inscripció romana sobre pedra, també de vers els Prats de Rei, on torna a aparèixer el nom en forma de gentilici, ara referit a un *ordo Segarrens* que lògicament hem d'entendre en relació amb el mateix *municipium*.²³

Es tracta, doncs, de tan sols tres mencions d'època romana: una de literària en grec que recull el topònim de forma directa (però amb vacil·lacions geogràfiques), i dues en llatí que ens n'ofereixen el corresponent gentilici dins d'inscripcions sobre pedra trobades a l'altiplà segarrenc. No són gaires (tantes, en definitiva, com ara posseïm ja d'època i llengua ibèrica, mercès a les recents troballes numismàtiques), i se situen en un lapse de poc més de dos segles, però tanmateix semblen suficients per confirmar, en llur senzilla evidència formal, que som davant d'un mateix nom propi: el topònim *Sigarra*, que entronca des de les monedes ibèriques fins a la inscripció del Baix Imperi, passant per la làpida del segle i i per l'al·lusió ptolemaica, i que ja llavors devia començar a presentar una variant *Segarra*, fruit de l'obertura de timbre de la vocal inicial.

Després d'això, com ja hem apuntat, la documentació de què disposem presenta un salt d'uns quants segles: exactament fins que comencen a aparèixer les mencions medievals corresponents a les primeres fases de la conquesta comtal catalana en aquest territori. La més coneguda és segurament la de l'any 1015 en què, de manera molt significativa per al nostre propòsit, es parla d'un entroncament —tant territorial com nominal, de forma explícita— entre aquest moment i els temps antics (cf. *infra*), però en realitat aquesta menció no és la primera des del punt de vista cronològic, sinó que n'hi ha com a mínim un parell de força anteriors (setanta anys, la més antiga), a les quals s'escau d'afegir-ne encara un altre parell que són vint-i-cinc i trenta anys posteriors a aquella; així doncs, en total tenim cinc mencions documentals corresponents als cent anys clau —just entre el 945 i el 1045— que van des de mitjan segle x fins a mitjan segle xi.²⁴

23. Aquesta és l'única de les tres mencions antigues —d'època romana— a què al·ludí Font Rius en les breus monografies que emmarquen l'edició de les seves imprescindibles cartes de poblament (Font Rius 1969: 689) i, en canvi, és l'única que no recollí Coromines en el seu *OnCat*, potser a causa del fet que només n'hi ha notícies de caràcter bibliogràfic; sí que s'hi han referit, però, obres generals —que les esmenten totes tres— com ara López Melción 1997: 297 o Turull 2007: 1744, així com, naturalment, altres de caire més local, com Turull 1991: 433-435 (amb detall d'aquelles notícies bibliogràfiques, en nota) o sobretot Pons Sala 1980: 42-48, que no sols la transcriu i estudia sinó que presenta el mèrit afegit d'oferir-ne una reproducció fotogràfica, procedent de l'Arxiu Mas de Barcelona. Cal dir, en definitiva, pel que fa al nom propi que ens ocupa, que aquest és el primer esment documental on la vocal de la primera síl·laba figura ja com a /e/, tal com tenim també en el nom modern, fruit de l'evolució natural de /i/ breu en llatí vulgar.

24. Hem escollit aquest lapse de temps no sols per destacar d'entre la resta les cinc mencions medievals més reculades, ni tampoc, és clar, per la felicitat coincidència dels cent anys entre la primera i la darrera, sinó perquè és vers mitjan segle xi quan

- a) Any 945: en una donació de terres —que no serà, però, la definitiva— de tot just l'indret dels Prats de Rei (*ipsos Pratos*), es diu explícitament que es troben *in campo Sagarrensi* (Abadal 1950: 256; *OnCat*, VII, 76a50-53).²⁵
- b) Any 951: document que confirma la donació de diverses esglésies, entre altres aquelles *in Sagarra* (Abadal 1950: 257; *OnCat*, VII, 76a54-57).²⁶
- c) Any 1015: donació d'una terra en el límit occidental de la marca del comtat, *que continet in se in ipso loco tres pugios, id est unum Kalafum, alium Kalafellum, tertium Ferraria* (ço és, Calaf i dos topònims menors del seu mateix rodal: Calafell, que no es manté però es pot identificar, i Ferrera, que segueix viu com a nom d'un puig); es tracta sens dubte d'un document excepcional, ja que abans s'especifica que es tracta d'una *terra erema, partem culta partem inculta, cum omnius eius nominum et qualitatum suarum (...), cuius vocabulum ab antiquo et moderno tempore Segarra est vocata* (Font Rius 1969: doc. 12).²⁷
- d) Any 1040: referència a la *marchia Segarrae* dins d'un document que, com els dos primers, sembla haver-se perdut en temps moderns (Villanueva 1803: 34).
- e) Any 1045: en un testament cardoní es fa referència a *ipsum panem et vinum quem abeo in Sagarra in Cunillo*, on hem de veure sens dubte el poble de Conill, que es troba entre Calaf i Pujalt, dins del terme municipal d'aquesta vila.²⁸

el límit occidental de la marca s'allunya ja significativament de la zona de l'altiplà segarrenc (Calaf, els Prats de Rei) on se situa el centre d'aquell *municipium* romà i on ubiquen la Segarra de nou aquests documents d'entorn l'any 1000.

25. Tanmateix, qui amb més detall comenta aquest cas (si bé emprant la lectura *campo Sagarrensis*) és Font Rius (1969: 690-691), tot remarcant-ne altres elements significatius: no sols pel que fa a l'estat i l'origen del document (perdut, la seva font és l'obra de l'estudiós local vuitcentista Mn. Vila Sala), sinó sobretot en relació amb l'objecte de la donació. Així, en el document consta que en aquell *campo* o rodal de Segarra, al costat de *ipsas ecclesias nominatas Beatae Mariae que dicuntur de ipsos Pratos* (fórmula que indica una nominalització prèvia), hi ha no sols en efecte uns prats i una determinada quantitat de terra erma, sinó també una *villa antiqua*, que Font Rius identifica com “la vieja urbe romana más o menos destruida”.

26. És evident, però, que la informació que aporta aquest document és menor en comparació amb l'anterior (potser per aquesta raó no apareix en l'obra de Font Rius); i tanmateix, cal destacar que és el primer cop que es documenta a l'edat mitjana el topònim *Segarra* com a tal (*Sagarra*) i no sota una forma derivada mitjançant sufix.

27. Naturalment és un text emprat i comentat per Coromines (*OnCat* VII, 76a58-60) i més encara per Turull (1991: 436), que ho converteix en divisa (cf. *ibid.*, 5). No cal insistir en la transcendència —més que de la documentació directa per primera vegada de la forma *Segarra*, i del fet que ja no sigui exactament als Prats de Rei— de l'al·lusió explícita a la continuïtat entre l'*antiquo* i el *moderno tempore* i (per partida triple) al fet nominal, és a dir, el sorprenent metacomentari toponímic.

28. Document del cartoral de Sant Cugat del Vallès (Rius Serra 1947: doc. 582) que també va reproduir Rubio García (1979: 169) i han extractat o comentat, tot destacant la necessària identificació amb l'àrea de la Segarra històrica, tant Turull (1991: 436) com Coromines (*OnCat*, VII, 76b1-3).

Posteriorment, no cal dir-ho, són múltiples les mencions del topònim *Segarra*, també normalment sota aquesta forma o bé amb la variant *Sagarra* que ja hem vist entre les anteriors. No cal ni tan sols recórrer a les prou nombroses aparicions documentals de *Segarra* com a cognom, sinó que, per adduir només algunes mostres toponímiques anteriors al segle xv,²⁹ un breu espigoleig ens permet de llegir *Segarra* en diverses fonts del segle xii, i particularment *in Segarra* en un document de l'any 1130;³⁰ entrats als segles xiii i xiv, tornen a alternar /e/ i /a/ en la grafia de la síl·laba inicial (però ja mai més /i/, per descomptat).

Conclusions

L'aparició d'un nou exemplar pertanyent a la seca ibèrica de *sikaŕa* ha permès endegar un estudi conjunt amb les altres dues monedes conegudes fins ara i progressar significativament en el coneixement de diversos aspectes relacionats amb aquesta seca. El nou individu pot caracteritzar-se, en funció dels trets que presenta, com un *tetartermorion*, integrat en un sistema monetari fonamentat en la dracma. Entenem, doncs, que cal incloure aquesta moneda i la resta d'exemplars de la mateixa seca en el conjunt de les dracmes ibèriques i de llurs divisors, és a dir, entre les primeres monedes ibèriques encunyades als territoris de la Catalunya actual.

Aparentment, la seca de *sikaŕa* és de molt curta durada. L'inici de les emissions ha de situar-se a cavall del final del segle iii i principi del ii ane, i aquestes es tanquen ràpidament, bon punt iniciat el segle ii ane i endegada la lenta fase de desplegament de l'administració romana en el territori, que es perllongarà al llarg d'aquest segle. Pel que sabem, aquesta seca no emetrà moneda basada en els patrons monetaris romans. És un fenomen, doncs, que cal considerar inserit en el marc dels successos de la Segona Guerra Púnica.

Des del punt de vista epigràfic, totes tres monedes incorporen la llegenda *sikaŕa*. El tercer exemplar localitzat, però, ha permès esvaïr tots els dubtes existents.

29. Es tracta en general d'exemples que es van adduir dins l'apartat documental de la fitxa corresponent a aquest topònim a Turull 2007. Pel que fa als repertoris de referència més o menys completa —és a dir, llistes on apareixen pràcticament tots els indrets del país—, és significativa la consignació d'un *decanatu Segarre* el 1279, i del mateix com a *decanatus de Segarra* el 1280, tots dos a les *Rationes Decimarum Hispaniae* (Rius Serra 1946: 226, 237-238). Quant als fogatges, deixant de banda els casos de *Segarra* i *Sagarra* (o fins *Çagarra*) com a cognom, destaquen tot just les denominacions de la vila dels Prats de Rei: *Prats de Sagarra* al fogatge de 1358 (Pons Guri 1964: 35, 357), *Vila dez Prats de Sagarra* al de 1365-1370 (Iglésies 1962: 326) i semblantment *Prats de Sagarra* (o de *Saguarra*) al de 1378 (Redondo 2002: 146), mentre que en els posteriors apareix ja la fórmula actual, sota la variant *Los Prats del Rey* tant al fogatge de 1497 (Iglésies 1991: 199) com al de 1553 (Iglésies 1981: 405), inclosa la seva rebusca de 1561 (Iglésies 1979: 239).

30. Del segle xii són per exemple els textos publicats per Pere Pujol que es reporten a *OnCat*, VII, 76b4-6. Pel que fa al document de 1130, procedent del diplomatarí eclesiàstic de Solsona (Bach 1987: 43), s'hi llegeix, en la mateixa línia d'ubicació zonal que ja contenien aquelles mencions dels segles x-xi: *in kastro Kalaf et de Durfort (...) et omnes fevos quos habebat in Segarra*. Durfort és un poble del mateix rodal de Calaf, dins de l'actual terme municipal de Calonge de Segarra.

tents fins ara respecte la correcta lectura d'aquesta inscripció. En tot cas, aquesta admet algun lleu matís de lectura, i en aquest sentit caldria llegir-hi *sikaŕa* si es tractés d'una inscripció no dual o *siŕaŕa* si fos dual. Tot apunta, per altra banda, al fet que estem molt possiblement davant d'un topònim. Cap problema ni epigràfic ni des de la perspectiva de l'onomàstica històrica impedeix proposar l'equivalència d'aquesta llegenda monetària ibèrica del segle III a. n. e. amb el posterior topònim llatinitzat *Sigarra* i amb l'encara més modern Segarra, denominació de la comarca catalana que actualment du aquest nom.

En el nou exemplar destaca especialment, en el revers, el motiu de les dues pròtomes de cavall amb les potes aixecades en actitud de galopar, mirant en direccions oposades i unides pel tronc. Aquesta imatge no té paral·lels en tota la numismàtica peninsular, i molt pocs (i en general, remots) arreu de la Mediterrània. El referent més antic d'aquest símbol es localitza en diverses emissions de la Mediterrània oriental datades entre el final del segle V i principi del segle IV a. n. e. De fet, des del punt de vista iconogràfic els motius més propers al que presenten les monedes de *sikaŕa* són els d'algunes d'aquestes seques orientals. No podem descartar, però, que l'estímul conceptual es trobi en un seguit d'emissions de moneda fraccionària de plata de la seca de Tàrent datades en els segles IV i III a. n. e. que incorporen una imatge si més no propera (en tot cas, no idèntica), potser prenent com a referent aquests precedents del pròxim Orient de què parlàvem. Aquest darrer apunt permet afegir un nou element de valoració a les reflexions ja efectuades anteriorment per altres autors respecte la relació que sembla poder-se establir entre aquesta seca sud-itàlica i algunes de les primeres emissions monetàries ibèriques. Sigui com sigui, tant en un cas com en l'altre podríem estar davant del resultat del treball de gravadors equipats amb un mostrari de tipus mediterranis diversos (entre ells aquest de la doble pròtoma), els quals haurien ofert els seus serveis a les elits ibèriques. L'elecció d'aquest motiu per part de les elits responsables de *sikaŕa* podria deure's al paper que el cavall jugà com a símbol del poder per a les aristocràcies imperants en algunes societats protohistòriques peninsulars.

Poc o gens es pot aportar en relació amb el punt exacte de localització d'aquesta seca, circumstància que no podem resoldre en aquest treball. Les poques dades disponibles semblen indicar, en tot cas, que podria haver estat situada, versemblantment, dins del marc territorial del que coneixem com a Segarra històrica. Certament, la identificació de l'actual localitat dels Prats de Rei amb el *municipium segarrensis* romà converteix l'àrea on es troba aquest nucli en la candidata ara com ara més ben situada per a acollir la seva localització. Amb tot, la migradesa de les dades i altres circumstàncies aconsellen ser molt prudents a l'hora d'identificar linealment, quant a la seva ubicació concreta, el *municipium segarrensis* romà amb la *sikaŕa* ibèrica: malgrat que no es tracta d'un fet impossible i per tant no pot ser descartat del tot en cap cas, pensem que caldria valorar millor la possibilitat que aquest nucli indígena es trobés ubicat en alguns dels turons propers als Prats de Rei o fins i tot en algun punt més allunyat.

Joan Ferrer i Jané

Grup LITTERA. Universitat de Barcelona
joan.ferrer.i.jane@gmail.com

David Garcia i Rubert

GRAP, Universitat de Barcelona i AC Fòrum l'Espitllera
dgarciar@ub.edu

Isabel Moreno Martínez

GRAP, Museu d'Arqueologia de Catalunya
i AC Fòrum l'Espitllera
imorenom@gencat.cat

Núria Tarradell-Font

GRAPCE, Grup de Recerca en
Arqueologia Protohistòrica Clàssica i Egípcia
Universitat de Barcelona
ntarradell@ub.edu

Albert Turull i Rubinat

Universitat de Lleida i AC Fòrum l'Espitllera
turull@filcat.udl.cat

Bibliografia

- ABADAL, R. d' (1950). *Catalunya Carolíngia. Vol II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona.
- ALMAGRO-GORBEA, M. (1995). La moneda hispànica con jinete y cabeza varonil: ¿tradición indígena o creación romana? *Zephyrus*, XLVIII: 235-266.
- ALMAGRO-GORBEA, M. (1995b). Iconografía numismática hispànica: jinete y cabeza varonil. *Anejos de Archivo Español de Arqueología*, XIV: 53-64.
- ALMAGRO-GORBEA, M. (1998). *Signa equitum* de la Hispania cèltica. *Complutum*, 9: 101-115.
- ALMAGRO-GORBEA, M., TORRES, M. (1999). *Las fíbulas de jinete y de caballito. Aproximación a las élites ecuestres y su expansión en la Hispania cèltica*. Institución Fernando el Católico. Saragossa.
- ARÉVALO, A. (2003). La moneda hispànica del jinete ibèrico: estado de la cuestión. A: QUESADA, F. i ZAMORA, M. (eds.). *El caballo en la antigua Iberia*. Bibliotheca Archaeologica Hispana, 19. Real Academia de la Historia. Universidad Autónoma de Madrid. Madrid: 63-74.
- ARGENTE OLIVER, J. L., DÍAZ DÍAZ, A. (1994). *Tiermes IV. La Casa del Acueducto. (Domus alto imperial de la ciudad de Tiermes)*. Campañas 1979-1986 (EAE, 167). Madrid.
- AUREO & CALICÓ (1997). *Selección*. Catàleg de subhasta. Desembre de 1997.
- AUREO & CALICÓ (2011). *Selección*. Catàleg de subhasta. Març de 2011.
- BABELON, E. (1932). *Traité des monnaies grecques et romaines* II.4. París.
- BACH, A. (1987). *Col·lecció diplomàtica del Monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del Comtat de Barcelona (segles X-XV)*. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- BALLESTER, X. (2001). Fono(tipo)logía de las (con)sonantes (celt)ibèriques. *Religión, Lengua y Cultura Prerromanas de Hispania*. 287-304.
- BALLESTER, X. (2005). Lengua ibèrica: hacia un debate tipológico, *Palaeohispanica*, 5: 361-392.
- BELTRÁN, F., DE HOZ, J., UNTERMANN, J. (1996). *El tercer bronce de Botorrita (Contrebia Belaisca)*. Saragossa.
- BLANCO, J. F. (2003). Iconografía del caballo entre los pueblos prerromanos del centro-norte de Hispania. A: QUESADA, F. i ZAMORA, M. (eds.). *El caballo en la antigua iberia*. Bibliotheca Archaeologica Hispana, 19. Real Academia de la Historia. Universidad Autónoma de Madrid. Madrid: 75-123.
- BLÁNQUEZ, J., RODRIGUEZ, B. (2004). "El arqueólogo Juan Cabré (1882-1947). La fotografía como técnica documental. IPH, UAM i Museo de San Isidro (catàleg exposició).
- BLÁZQUEZ, J. M. (1970). Escarabeos de Ibiza. *Zephyrus*, vol. 21: 315-319 + lám.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1975). *Castulo IL*. EAE 105. Madrid.
- BOARDMAN, J., FERNÁNDEZ, J. H., ASTUNA, M. (1984). *Escarabeos de piedra procedentes de Ibiza*. Museo Arqueológico Nacional. Ministerio de Cultura. Madrid.
- BOARDMAN, J. (2003). *Classical Phoenician Scarabs: a Catalogue and Study*. Archaeopress. Oxford.
- BREGSTEIN, L. B. (1993). *Seal Use in the Fifth Century B.C. Nippur, Iraq: a Study of Seal Selection and Sealing Practices in the Murasu Archive*. Tesi doctoral. Universitat de Pennsylvania.
- BRIANT, P. (2001). *Bulletin d'Histoire Achéménide II*. Persika 1. París.
- CAMÓN, J. (1954). *Las artes y los pueblos de la España primitiva*. Madrid.
- CAMPMAJÓ, P., FERRER I JANÉ, J. (2010). Le nouveau corpus d'inscriptions ibériques rupestres de la Cerdagne (1) : premiers résultats. *Palaeohispanica*, 10: 249-274.
- CAMPO, M. (1998). Les primeres monedes dels ibers: el cas de les imitacions d'Emporion. A: *La moneda en la societat ibèrica. II Curs d'història monetària d'Hispania*. MNAC: 27-48.
- CAMPO, M. (2003). Les primeres imatges gregues i l'inici de les fraccionàries d'Emporion. A: *Les imatges monetàries: llenguatge i significat. II Curs d'història monetària d'Hispania*. MNAC: 25-45.
- CAMPO, M. (2005). Emissió i circulació monetàries al nord-est de la Hispania Citerior al final de la república. A: *IX Curs d'Història monetària d'Hispania. La moneda al final de la república: entre la tradició i la innovació*. MNAC: 73-93.

- CAMPO, M. (2008). La fabricació de moneda als tallers grecs d'Iberia: Emporion i Rhode. A: *Els tallers monetaris: organització i producció, XII Curs d'història monetària d'Hispania*. MNAC: 9-27.
- CASTELLÀ, J. et al. (1986). *Campanyes d'excavacions arqueològiques als Prats de Rei (1972-1975)*. Museu Municipal de Prats de Rei.
- CHAVES, F. (2003). De la imagen y la palabra. Monedas en la Hispania Antigua. A: *Les imatges monetàries: llenguatge i significat. VII Curs d'història monetària d'Hispania*. MNAC: 9-24.
- CNHAAA (Villaronga, L.) (1994). *Corpus Nummum Hispaniae ante Augusti aetatem*. Madrid.
- COROMINES, J. (1997). *Onomasticon Cataloniae [OnCat]*, vol. VII. Curial / la Caixa. Barcelona.
- CORREA, J. A. (1994). La lengua ibérica. *Revista Española de Lingüística*, 24, 2: 263-287.
- CRUSAFONT, M. (2009). *Catàleg general de la moneda catalana. Països Catalans i Corona Catalano-Aragonesa (s. v aC – s. xx dC)*. Societat Catalana d'Estudis Numismàtics. Institut d'Estudis Catalans.
- DOMÍNGUEZ, A. (1997). Las acuñaciones ibéricas y celtibéricas de la Hispania Citerior. A: ALFARO, C. et al. *Historia monetaria de la Hispania Antigua*. Madrid: 116-193.
- DONDER, H. (1980). *Zaumzeug in Griechenland und Cypern*. PBF XVI, 3. Munic: nos. 39-45.
- EVANS, A. J. (1889). The horseman of Tarentum. *Numismatic Chronicle*, Ser. III, 9: 188 i ss.
- FARIA, A. M. de (1994). Nomes de magistrados em moedas hispânicas. *Portugalia*, 25: 33-60.
- FARIA, A. M. de (1995). Novas achegas para o estudo da onomástica ibérica e turdetana. *Vipasca*, 4: 79-88.
- FARIA, A. M. de (1996). Nomes de magistrados em moedas hispânicas: correccões e aditamentos. *Conimbriga*, 35: 149-187.
- FARIA, A. M. de (1997). Apontamentos sobre onomástica paleo-hispânica. *Vipasca*, 6: 105-114.
- FARIA, A. M. de (2008). Crónica de onomástica paleo-hispanica (14). *Revista Portuguesa de Arqueologia* (Lisboa), 11:1: 57-102.
- FERRER I JANÉ, J. (2005). Novetats sobre el sistema dual de diferenciació gràfica de les oclusives. *Palaeohispanica*, 5: 957-982.
- FERRER I JANÉ, J. (2007). Sistemes de marques de valor lèxiques sobre monedes ibèriques. *Acta Numismàtica*, 37: 53-73.
- FERRER I JANÉ, J. (2010). El sistema dual de l'escriptura ibèrica sud-oriental. *Veleia*, 27: 69-113.
- FERRER I JANÉ, J. (2012). La lengua de las leyendas monetales ibéricas. A: Alejandro A. SINNER (eds.). *La moneda de los íberos: Ilturo y los talleres layetanos*, Premià de Mar.
- FONT RIUS, J. M. (1969). *Cartas de población y franquicia de Cataluña. I. Textos*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Barcelona.
- GARCÍA ALONSO, J. L. (2005). Indoeuropeos en el Nordeste. *Palaeohispanica*, 5: 235-258.
- GARCÍA ALONSO, J. L. (2007). La Geografía de Ptolomeo y el corpus toponímico y etnónimo de Hispania. A: CRUZ, J. et al. (coords.). *La invención de una geografía de la Península Ibérica, vol. 2: La época imperial*. Diputación de Málaga. Málaga: 173-193.
- GARCÍA-BELLIDO, M. P. (1993). Origen y función del denario ibérico. *Sprachen und Schriften des Antiken Mittelmeerraums. Festschrift für J. Untermann*. Innsbruck: 97-115.
- GARCÍA-BELLIDO, M. P., RIPOLLÈS, P. P. (1998). La moneda ibérica: prestigio y espacio económico de los iberos. A: *Los iberos. Príncipes de Occidente*. Barcelona: 205-215.
- GARCÍA GARRIDO, M., MONTAÑÉS, J. (2007). La dracma de Iltirkesalir. *Acta Numismàtica*, 37: 41-52.
- GARCÍA RIAZA, E. (2002). Dinero y moneda en la Hispania indígena: la mirada de las fuentes literarias. A: *Funció i producció de les seques indígenes, VI Curs d'història monetària d'Hispania*. MNAC: 9-34.
- GITLER, H. (1996). New fourth-century BC coins from Ascalon. *The Numismatic Chronicle*, vol. 156: 1-9.
- GITLER, H. (1999). A unique —philsto-arabian— coin of Ashdod from the fourth century BCE. *Israel Museum Journal*, 17: 62-63.
- GITLER, H. (2000). Achaemenid motifs in the coinage of Ashdod, Ascalon and Gaza from the fourth Cent. B.C. *Transeuphratène*, 20: 73-100.
- GÓMEZ FRAILE, J. M. (1997). La geografía de la Hispania Citerior en C. Tolomeo: análisis de sus elementos descriptivos y aproximación a su proceso de elaboración. *Polis. Revista de ideas y formas políticas de la Antigüedad Clásica* (Universidad de Alcalá de Henares), 9: 183-247.
- GOMEZ MORENO, M. (1949): *Miscelaneas de Historia, arte y arqueología*, vol. I, Antigüedad. Madrid.
- GUERRERO URIARTE, A. (1993). Una ceca inédita. *El Eco Filatélico y Numismático*, sept. 1993: 43-44.
- GUITART, J., PERA, J., GRAU, M. (2000). La ceràmica de vernís negre de Sigarra (els Prats de Rei, Anoia). A: *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*. Mataró: 225-230.

- HERRERO (2006). *Subasta numismàtica*. José A. Herrero S.A., lote 99. Madrid.
- HERRERO Y MARTÍNEZ, G. (1969). Las fíbulas con cabeza de caballo del Museo Arqueológico Provincial de Palencia. *BSAA*, XXXIV-XXXV: 321-322.
- HOZ, J. DE (1995). Notas sobre nuevas y viejas leyendas monetales. *La moneda hispánica: ciudad y territorio. Anejos del Archivo Español de Arqueología XIV*. CSIC: 317-324.
- HOZ, J. DE (2003). Las sibilantes ibéricas. A: MARCHESINI, S., POCETTI, P. (a cura de). *Linguistica è storia. Sprachwissenschaft ist Geschichte. Scritti in onore di Carlo de Simone*. Pisa: 85-97.
- IGLÉSIES, J. (1962). El fogaje de 1365-1370. Contribución al conocimiento de la población de Cataluña en la segunda mitad del siglo XIV. *Memorias de la Real Academia de Ciencias y Artes de Barcelona*, XXXIV, 11: 249-356.
- IGLÉSIES, J. (1979). *El fogatge de 1553*, vol. I. Fundació Salvador Vives Casajoana. Barcelona.
- IGLÉSIES, J. (1981). *El fogatge de 1553*, vol. II. Fundació Salvador Vives Casajoana. Barcelona.
- IGLÉSIES, J. (1991). *El fogatge de 1497. Estudi i transcripció*, vol. II. Fundació Salvador Vives i Casajuana. Barcelona.
- JIMÉNEZ, J., GONZÁLEZ, A. (1996). Broncística y poblamiento post-orientalizante en la Alta Extremadura a partir de unos materiales procedentes de El Risco (Sierra de Fuentes, Cáceres). *Zephyrus*, XLIX: 169-189.
- JIMENO, A. (1994). Investigación e historia de Numancia. A: ARGENTE, J. L. (coord.). *El Museo Numantino, 75 años de la Historia de Soria*: 25-62.
- JIMENO, A. (1996). Numancia: relación necrópolis-poblado. *Archivo Español de Arqueología*, 69: 57-76.
- LORENS, M. M., RIPOLLÉS, P. P. (2003). Les imatges de les monedes d'Arse-Saguntum. A: *Les imatges monetàries: llenguatge i significat, VII Curs d'història monetària d'Hispania*. MNAC: 67-86.
- LÓPEZ MELCIÓN, J. B. (1997). La Segarra. Els antecedents. *Catalunya Romànica*, XXIV: 297-300.
- LORRIO, A. J. (1997). *Los celtíberos, Complutum*, extra 7. Madrid-Alacant.
- MALUQUER, J. (1981). *El santuario Protohistórico de Zalamea de la Serena, Badajoz, 1978-1981*. PIP IV. Barcelona.
- MALUQUER, J. (1983). *El santuario Protohistórico de Zalamea de la Serena, Badajoz, II. 1981-1982*. PIP V. Barcelona.
- MEYER-LÜBKE, W. (2009) (1925). Sobre el conocimiento de los topónimos prerromanos de la Península Ibérica. *Estudios de Lengua y Epigrafía Antiguas*, 9: 523-548.
- MILDENBERG, L. (1990). Gaza Mint Authorities in Persian Time: Preliminary Studies of the Local Coinage in the Fifth Persian Satrapy, Part 4. *Transeuphratène*, 2: 137-146.
- MINTO, A. (1921). *Marsiliana d'Albegna*. Instituto di Edizioni artistiche. Florència.
- MONCUNILL, N. (2007). *Lèxic d'inscripcions ibèriques (1991-2006)*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de Barcelona. TDX: <<http://hdl.handle.net/10803/1719>> (consulta de 31/05/11).
- MOREDA, J., NUÑO, J. (1990). Avance al estudio de la necrópolis de la Edad del Hierro de El Pradillo. Pinilla Trasmonte (Burgos). A: BURILLO, F. (coord.). *II Simposio sobre los Celtiberos. Necrópolis Celtibéricas*: 171-181.
- PALLÍ, F. (1985). *La via Augusta en Catalunya*. Faventia monografías. Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra.
- PANOSA, M. I. (1993). Nuevas inscripciones ibéricas de Cataluña. *Complutum*, 4: 175-222.
- PANOSA, M. I. (1999). *La escritura ibérica en Catalunya y su contexto socioeconómico (siglos V-I a.C.)*. Vitòria-Gasteiz.
- PANOSA, M. I. (2001). Novedades de epigrafía ibérica en Cataluña y algunos aspectos metodológicos. *Religión, Lengua y Cultura Prerromanas de Hispania*: 511-540.
- PERA, J. (1994). Reflexions entorn el *Municipium Sigarrensis* [sic]. A: *La ciutat en el món romà XIV Congrès Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11/9/1993)*. Actes. Vol. 2: *Comunicacions*. Tarragona, 323-324.
- PERA, J. (1997). Iesso i Sigarra en el marc de la romanització de la Citerior. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 7: 220-236.
- PERA, J. (2001). Aproximació a la circulació monetària de Iesso (Guissona, Lleida). A: *Moneda i vida urbana, V Curs d'història monetària d'Hispania*. MNAC: 53-63.
- PÉREZ ALMOGUERA, A. (1995). Sobre la ceca de *iltirkesken* y su probable ubicación en el Bajo Ebro. *Verdolay*, 7: 321-325.
- PÉREZ ALMOGUERA, A. (1996). Las cecas catalanas y la organización territorial romano-republicana. *Archivo Español de Arqueología*, 69: 37-56.
- PÉREZ ALMOGUERA, A. (2001-2002). De nuevo sobre la ubicación de la ceca de Iltirke y el tritetartemorion de *sikañbi/ sikaña*. *Studia E. Cuadrado. AnMurcia*, 16-17: 248-252.
- PÉREZ ALMOGUERA, A. (2008). Las monedas con nombres de étnicos del s. II a.C. en el nordeste peninsular: ¿reflejo de posibles circunscripciones?, ¿civitates con doble nombre?. *Archivo Español de Arqueología*, 81: 49-73.
- PONS GURI, J. M. (1964). Un fogatjament desconegut de l'any 1358. *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXX: 323-498.

- PONS SALA, J. (1980). Notes històriques sobre el Municipium Sigarrensis. *Recerques Lleidatanes* (Tàrraga, Grup d'Intercanvi de Recerques de les Terres Lleidatanes), II: 39-49.
- PRIETO, S., LÓPEZ, V. M. (2000). Fíbulas argénteas con escena figurada de la Península Ibérica. *Complutum*, 11: 41-62.
- REDONDO, E. (2002). *El fogatjament general de Catalunya de 1378*. Consell Superior d'Investigacions Científiques. Barcelona.
- RIUS SERRA, J. (1946). *Rationes Decimarum Hispaniae (1279-80). I. Cataluña, Mallorca y Valencia*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Barcelona.
- RIUS SERRA, J. (1947). *Cartulario de "Sant Cugat" del Vallés*, vol. III. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Barcelona.
- RUBIO GARCÍA, L. (1979). *Documentos lingüísticos catalanes (s. X-XII)*. Universidad de Murcia. Murcia.
- QUESADA, F. (2005). El gobierno del caballo montado en la antigüedad clásica con especial referencia al caso de Iberia. Bocados, espuelas y la cuestión de la silla de montar, estribos y herraduras. *Gladius*, XXV: 97-150.
- QUINTANILLA, A. (1998). *Estudios de fonología ibérica*. Vitòria-Gasteiz.
- QUINTANILLA, A. (1999). Las vibrantes en la lengua ibérica. A: VILLAR, F., BELTRÁN, F. (eds). *Pueblos, lenguas y escrituras en la Hispania prerromana: Actas del VII Coloquio sobre Lenguas y Culturas Paleohispánicas (Zaragoza, 12 a 15 de Marzo de 1997)*. Institución "Fernando el Católico": 563-569.
- RIPOLLÈS, P. P. (1991-1992). Les dracmes d'Arse amb anvers d'Atenea. *Acta Numismàtica*, 21-23: 117-132.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2001). La cultura ibérica desde la perspectiva de la epigrafía: Un ensayo de síntesis. *Iberia*, 3: 17-38.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2002). Índice crítico de formantes de compuesto de tipo onomástico en la lengua íbera. *Cypsela*, 14: 251-275.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2003). Sobre los fonemas vibrantes y afines de la lengua íbera. *Veleia*, 35: 341-349.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2004). Sobre los fonemas sibilantes de la lengua íbera. *Habis*, 35: 135-150.
- ROMERO CARNICERO, F. (1991). El artesanado y sus creaciones. A: ALMAGRO-GORBEA, M. (coord.). *Los celtas en la Península Ibérica*, Rev.Arq. Extra 5. Madrid: 82-91.
- SAN VALERO, J. (1946). Joya de oro céltica en Saldaña. *Cuadernos de Historia Primitiva del Hombre*, 1: 101-102.
- SCHÜLE, W. (1969). *Die Meseta-Kulturen der Iberischen Halbinsel. Mediterrane und Eurasische Elemente in Frühzeitlichen Kulturen Südwesteuropas*, 2 vols. Berlín.
- SCHULTEN, A. (1914-1931). *Numantia. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1905-1912*, vols. I-III. Munic.
- SILGO, L. (2000). El problema de las silbantes ibéricas. *Habis*, 31: 503-521.
- SYLLOGE NUMMORUM GRAECORUM (2000). *Milano. Civiche Raccolte Numismatiche. Volume VI, Macedonia-Thracia*, 3. Civiche Raccolte Numismatiche, Milà.
- SYLLOGE NUMMORUM GRAECORUM (2001). *France 5. Département des monnaies, médailles et antique. Mysie*. Bibliothèque Nationale de France. París.
- SYLLOGE NUMMORUM GRAECORUM (2003). *France 6.1. Département des monnaies, médailles et antiques. Italie, Etrurie-Calabre*. Bibliothèque Nationale de France. París.
- TORIIA, A., BAQUEDANO, I. (2007). Las tesserae de la colección Cerralbo. Viejas conocidas, nuevas perspectivas. *Palaeohispánica*, 7: 269-336.
- TOVAR LLORENTE, A. (1949). *Estudios sobre las primitivas lenguas hispánicas*. Buenos Aires.
- TURULL, A. (1991). *Els topònims de la Segarra. Nuclis de poblament. Diccionari geogràfic i etimològic*. Centre Municipal de Cultura. Cervera.
- TURULL, A. (2007). *La toponímia de les comarques de Ponent. Un assaig d'interpretació tipològica*. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona.
- UNTERMANN, J. (1990). *Monumenta Linguarum Hispanicarum. III Die iberischen Inschriften aus Spanien*. Wiesbaden.
- VELAZA, J. (1991). *Léxico de inscripciones ibéricas (1976-1989)*. Barcelona.
- VELAZA, J. (1996). *Epigrafía y lengua ibéricas*. Barcelona.
- VILLANUEVA, J. (1803). *Viage literario á las iglesias de España*.
- VILLARONGA, L. (1979). La drachme ibérique iltirkosalir et les rapports avec la grande grèce au IIIe s. av. J.-C. *Revue Numismatique*, 6e série, tome XXI: 43-56.
- VILLARONGA, L. (1979b). *Numismática antigua de Hispania*. Barcelona.
- VILLARONGA, L. (1986). Imitations des statères de Tarente en Espagne et en Gaule. *Proceedings of the 10th International Congress de Numismatics*, Londres: 153-158.
- VILLARONGA, L. (1998). *Les dracmes ibériques i llurs divisors*. Barcelona.
- WODTKO, D. (2000). *Monumenta Linguarum Hispanicarum V.1: Wörterbuch der keltiberischen Inschriften*. Wiesbaden.
- ZUCCHI, P. (1967). Per la cronologia della necropoli de Ciavari: i rasoi e le fibule in bronzo. *Omaggio a F. Benoit, Rivista di Studi Liguri*, 33: 185-203.